

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

БУРГАЗ О.А., ГРУДЕВ П.Х., КУР'ЯНОВА С.О.

ЗАПОВІДНА СПРАВА

Конспект лекцій

Одеса
Одеський державний екологічний університет
2022

УДК 502.504
Бу-90

Бургаз О.А., Грудев П.Х., Кур'янова С.О.

Бу-90 Заповідна справа: конспект лекцій. Одеса: Одеський державний екологічний університет, 2022. 150 с.
ISBN 978-966-186-226-4

Конспект лекцій з дисципліни «Заповідна справа» призначається для використання студентами усіх форм навчання, які навчаються за освітньою програмою рівня вищої освіти «бакалавр» за спеціальністю 101 «Екологія».

УДК 502.504

Рекомендовано методичною радою Одеського державного екологічного університету Міністерства освіти і науки України як конспект лекцій (протокол №2 від 26. 10. 2022 р.)

ISBN 978-966-186-226-4

© Бургаз О.А., Грудев П.Х., Кур'янова С.О., 2022
© Одеський державний екологічний університет, 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ.....	5
ВСТУП.....	6
Змістовний модуль 1 НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ.....	7
Тема 1 ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ.....	7
ТЕМА 2 КЛАСИФІКАЦІЯ ТА РЕЖИМ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ ПЗФ.....	16
2.1 Функціональна класифікація заповідних об'єктів.....	16
2.2 Категорії природно-заповідного фонду України.....	20
2.3 Міжнародна класифікація природно-заповідних територій.....	47
ТЕМА 3 ПОРЯДОК СТВОРЕННЯ І ОГолоШЕННЯ ОБ'ЄКТІВ ПЗФ.....	50
ТЕМА 4 ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЗФ УКРАЇНИ.....	57
4.1 Правовий режим територій та об'єктів природно- заповідного фонду.....	57
4.2 Управління в галузі організації, охорони та використання природно-заповідного фонду.....	63
4.3 Науково-дослідні роботи на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду.....	64
4.4 Економічні засоби забезпечення організації і функціонування природно-заповідного фонду.....	70
4.5 Державний кадастр територій та об'єктів природно- заповідного фонду.....	74
4.6 Забезпечення режиму та охорони.....	75
4.7 Юридична відповідальність за порушення законодавства про природно-заповідний фонд.....	79
Змістовний модуль 2 ОРГАНІЗАЦІЯ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ. СУЧАСНА МЕРЕЖА ПЗФ УКРАЇНИ.....	88
ТЕМА 5 ПРОБЛЕМИ ВІДТВОРЕННЯ ПРИРОДНИХ ЕКОСИСТЕМ. СУЧАСНА МЕРЕЖА ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПЗФ УКРАЇНИ.....	88
5.1 Передумови формування мережі природно-заповідних територій.....	88
5.2 Всеєвропейська екологічна мережа.....	91
5.3 Загальні положення щодо створення національної екологічної мережі.....	94

5.4	Державне управління у сфері формування, збереження та використання екологічної мережі України.....	96
ТЕМА 6 ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОРОЗМАНІТТЯ ЮРИДИЧНА БАЗА ОХОРОНИ БІОРОЗМАНІТТЯ УКРАЇНИ.....		
		100
6.1	Екологічна політика у галузі збереження біорізноманіття.....	103
6.2	Міжнародні нормативно-правові акти збереження біорізноманіття.....	111
6.3	Водно-болотні угіддя.....	112
ТЕМА 7 ПРИРОДНІ КОМПЛЕКСИ УКРАЇНИ, ЇХ ПРЕДСТАВЛЕНІСТЬ В ПЗФ. ЗАКОНОДАВСТВО ПРО ЧЕРВОНУ ТА ЗЕЛЕНУ КНИГУ УКРАЇНИ.....		
		116
7.1	Основні положення охорони рослинного світу.....	118
7.2	Основні положення охорони тваринного світу.....	121
7.3	Створення Червоних книг та їх призначення.....	124
7.4	Червона книга України.....	126
7.5	Зелена книга України.....	129
ТЕМА 8 МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В ГАЛУЗІ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ.....		
		133
8.1	Механізм забезпечення міжнародно-правової охорони природно-заповідних територій.....	133
8.2	Міжнародні природоохоронні конвенції та угоди.....	135
8.3	Всесвітня культурна і природна спадщина.....	140
8.4	Напрями діяльності в Україні.....	143
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....		
		147

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

ВООЗ	–	Всесвітня організація охорони здоров'я
ВМО	–	Всесвітня метеорологічна організація
ГЕФ	–	Глобальний екологічний фонд
КМУ	–	Кабінет Міністрів України
МАГАТЕ		
МСОП	–	Міжнародний союз охорони природи
ММО	–	Міжнародна морська організація
НПП	–	Національний природний парк
ПЗФ	–	Природно-заповідний фонд
РЛП	–	Регіональний ландшафтний парк
ЮНДРО	–	Бюро з надання допомоги у випадку стихійного лиха
ЮНЕП	–	Програма ООН з навколишнього середовища
ЮНЕСКО		Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
ФАО		Продовольча та сільськогосподарська організація ООН
WWF	–	Всесвітній фонд дикої природи

ВСТУП

Неможливо сформувати екологічний світогляд майбутніх фахівців без визначення особливостей організації еталонних територій щодо збереження генофонду біосфери. Необхідність такої діяльності сьогодні не викликає сумніву. Але вже пішло в минуле створення заповідних об'єктів за домінуючим критерієм збереження окремих зникаючих видів флори та фауни. В наш час великого значення набуло збереження також абіотичної складової ландшафту, та, що найбільш важливо – ландшафту взагалі. Саме під таким кутом зору складена програма курсу «Заповідна справа».

Навчальна дисципліна «Заповідна справа» забезпечує формування початкових знань з природоохоронного законодавства, навичок використання нормативно-правових джерел, набуття досвіду задля роботи за майбутньою професією.

Метою навчальної дисципліни є ознайомлення студентів з проблемою охорони та відтворення природних екосистем шляхом створення та розширення природно-заповідного фонду (ПЗФ), державною політикою в галузі розвитку заповідної справи та основними напрямками цього розвитку, класифікацією природоохоронних територій на Україні, основними принципами збереження біологічного різноманіття та збереження генофонду та ценофонду, правовими основами організації, охорони, ефективного використання ПЗФ України, відтворення його природних комплексів та об'єктів, розбудови екологічної мережі тощо.

Вивчення дисципліни базується на знаннях студентів, отриманих при засвоєнні дисциплін «Біологія», «Хімія», «Загальна екологія» та «Неоекологія».

Завданням дисципліни «Заповідна справа» є надання професійних знань в сфері організації та функціонування ПЗФ України.

До структури початкової дисципліни входять лекційні і практичні модулі.

Оцінювання засвоєних результатів навчання проходить також за модульним принципом.

Даний конспект лекцій допоможе при вивченні та засвоєнню змістовних модулів дисципліни «Заповідна справа».

Змістовний модуль 1

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

ТЕМА 1

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ.

«Заповідна справа» – термін, який широко використовується й є загальноприйнятим. Однак у середовищі фахівців, які цією справою займаються, не склалося узгодженості поглядів на зміст і самий обсяг цього поняття. Відтак, досі не виробилося його єдиного визначення. Головні відмінності у поглядах зводяться до того, що одні фахівці розглядають заповідну справу як сферу практичної діяльності щодо створення природоохоронних територій та забезпечення виконання ними необхідних функцій. Звичайно, що ця діяльність має теоретичне обґрунтування й базується на певних теоретико-методологічних засадах. Однак згідно такого «прагматичного» тлумачення заповідної справи, ці засади розглядаються як її науковий базис, який до самої заповідної справи не входить. Подібно до того, як основою комерційної справи є закони економіки, але в цю справу вони безпосередньо не входять, так і заповідна справа також ґрунтується на певних наукових законах, але не містить, а тим більше самостійно не розробляє їх [1].

Інша точка зору, яка зараз здобуває все більше прихильників, полягає у тому, що заповідна справа є сферою *наукової та практичної* діяльності зі збереження природи в межах спеціально створених для цієї мети територій та об'єктів. Отже, науковий базис заповідної справи розглядається не як її зовнішня частина, а як внутрішня складова. Ця складова досить розгалужена й містить теоретичні положення багатьох наук природничого та гуманітарного циклів. Методи цих наук також є дуже різними, однак об'єднує їх те, що всі вони спрямовані на вирішення спільної групи питань: які території й об'єкти слід оголосити природно-заповідними?, в чому їх цінність?, як організувати їх охорону?, які заходи в них можна й які не можна проводити? тощо.

Специфічність та своєрідність розвитку природно-заповідної справи спонукають до особливої уваги у визначенні її об'єкта та предмета. Вже стало очевидним, що в об'єкті природно-заповідної справи простежуються як матеріальні, так і нематеріальні аспекти, а предмет має відображати основні структурні елементи об'єкта і напрями його розвитку. Звідси, *об'єктами* природно-заповідної справи є:

матеріальні - виділені, запроектовані та зарезервовані для заповідання природні території та їх мережі, території й об'єкти природно-заповідного фонду та їх мережі, охоронні зони, екологічні мережі та її територіальні елементи, біорізноманіття заповідних та інших охоронних екосистем;

нематеріальні - морально-етичні, освітні, світоглядні норми і стандарти, сакральна, естетична, духовна, етнічна, символічна цінність, ідеальна природа, любов і патріотизм до природи тощо.

Отже, головним матеріальним об'єктом природно-заповідної справи є природно-заповідний фонд як своєрідна природно-територіальна система, яка відображає сукупність природних територій, категорій різних рангів, що взаємопов'язані та взаємодоповнюють один одного, а також забезпечують у межах регіону, держави чи міждержавного простору цілком стабільне та довгострокове виконання природоохоронних завдань [1].

Предметом природно-заповідної справи є: вивчення, виділення, резервування, проектування та функціонування територій та об'єктів природно-заповідного фонду, їх мережі й екологічної мережі.

Основні завдання природно-заповідної справи вперше в 1994 році масштабно були визначені Програмою перспективного розвитку заповідної справи в Україні («Заповідники»), а саме:

- створення нових територій та об'єктів природно-заповідного фонду як важливого інтегрального екологічного показника й оптимізація існуючих природно-заповідних територій (пріоритетний розвиток поліфункціональних) з метою поліпшення умов для збереження природних комплексів;

- удосконалення класифікації природно-заповідного фонду шляхом запровадження нових та уточнення статусу існуючих категорій;

- забезпечення репрезентативності природно-заповідного фонду за флористичною, біоценотичною, фауністичною, геологічною, ґрунтознавчою, ландшафтною й іншими екологічними ознаками;

- формування загальнодержавної територіальної комплексної системи охорони навколишнього природного середовища (екомережі) на основі поєднання територій та об'єктів природно-заповідного фонду з іншими природними територіями, що особливо охороняються;

- запровадження регулярного наукового аналізу стану природно-заповідного фонду, органічного поєднання завдань розвитку природно-заповідної справи з системою освіти, екологічного та патріотичного виховання;

- підвищення ефективності участі України в міжнародному співробітництві у сфері природно-заповідної справи, створення міжнародних поліфункціональних природно-заповідних територій;

- удосконалення системи державного управління, перш за все, заповідниками та національними природними парками;

- посилення відповідальності за порушення режиму природно-заповідних територій.

На сучасному етапі розвитку природно-заповідної справи досі актуальними і трьома найголовнішими її завданнями залишаються:

- покращання екологічного стану країни згідно з конституційним

правом населення на чисте довкілля через створення географічно репрезентативної мережі природно-заповідних територій;

- перехід на збалансоване співвідношення земель природно-заповідного фонду з іншими категоріями земель і визнання його обов'язковою складовою сталого розвитку держави;

- пріоритетність збереження біотичного та ландшафтного різноманіття через формування національної екологічної мережі України, організація системи екологічного моніторингу природоохоронних територій та управління ними, підвищення рівня екологічної та природо охоронної свідомості населення [2].

Методологічною основою сучасної заповідної справи є діалектичний матеріалізм – наука про загальні закони, закономірності і категорії природи. Тому в заповідній справі використовуються загальноприйняті методи дослідження, що забезпечують достовірність, повторюваність, об'єктивність одержаних даних.

Методика, що використовується в заповідній справі найбільш широко, – це моніторинг (метод запрограмованого вивчення будь-якого об'єкта, процесу, явища з використанням спостереження і сучасних технічних засобів і приладів із фіксацією (картографування, фотографування, кінознімання, зарисовування) і документуванням кожного окремого результату методом опису, з метою прогнозування і моделювання цих об'єктів, процесів і явищ [3].

Достатньо широко в заповідній справі застосовують *методи експерименту, історичний аналіз; методи фізичного, хімічного, математичного, біологічного аналізу, геоінформаційні технології.* Досягнення заповідної справи мають наукове і прикладне значення. Їх широко використовують у сільському господарстві, медицині, ветеринарії, біотехнології, в різних галузях промисловості, і вони мають велике світоглядне значення.

З огляду на все вищезначене **заповідна справа** - це система наукових, правових, економічних, еколого-освітніх, культурно-виховних, соціотехнологічних, організаційно-технічних та інших заходів, моральних норм і гуманістичних світоглядів, спрямованих на збереження варіабельності біорізноманіття на генетичному, видовому, популяційному, біоценотичному, біогеоценотичному, ландшафтному, біомному, біосферному рівнях організації живого, забезпечення його відтворення та можливості екологічно збалансованого гуманного використання [2, 4].

В історії розвитку заповідної справи в Україні можна виділити наступні етапи [5].

Перший етап (до 988 року) - етап «дохристиянської священної природи». Він розкриває засоби запровадження першими суспільними громадами елементів спеціальної культової охорони природи і починається з часів зародження первісних племен. На цей час людина вже почала

усвідомлювати культове значення природи, тому з виникненням релігій первісні людські общини створюють у природному середовищі (вершини гір, височини, долини, ліси, гаї тощо) для духовних потреб спеціальні священні місця, що було характерно майже для усіх народів. Наприклад, для здійснення язичницьких ритуалів вони були віддалені від житла, мали сакральне значення у зв'язку з міфами, захороненнями, історичними подіями, почестями тощо. Це були найперші праобрази природних заповідних об'єктів, на які накладалося табу. Вхід до таких місць суворо заборонявся, а порушникам загрожували різні кари. Подекуди ці об'єкти активно охоронялися спеціальними жрецькими чи шаманами.

В Україні священними вважались гори Бескиди, ріка Буг, Лиса гора, Печерські пагорби та урочище Шулявка в Києві, а древні греки священними вважали острови Тендра і Джарилгач. Перший етап проіснував до X століття, тобто до запровадження християнства в Київській Русі [5].

Другий етап (XI—XVI століття)- етап «заповідних гаїв та угідь». Протягом XI століття ще домінували сакральні ідеї в охороні природи, хоча вже на зміну язичницькій ідеології прийшла християнська. У Київській Русі священна природа заповідною ставала з огляду на міфічні, моральні, політичні та історичні міркування її творців. На початку етапу особливо священними для слов'ян ще залишались «заповідні угіддя», які замінювали їм храми, часто називалися божницями, гайбогами, святоборами, богатирськими місцями. Документальне підтвердження цих природоохоронних дій було зафіксоване у культових рукописах, правилах та перших літературних творах – «Повість врем'яних літ» і «Слово о полку Ігоревім». До речі, ідеї святості природи надалі в історії природно-заповідної справи не були основними, хоча час від часу вони проявлялися, а деякі їх аспекти збереглися й до нині.

Здебільшого з XII століття починають зароджуватися утилітарні ідеї в охороні природи, які й понині є одними із головних. На відповідному підетапі в основному природа заповідалася для розваг князівської влади. На зорі зародження первинних державних суспільних відносин людини до природи саме найцінніші для неї рослинні і тваринні ресурси були водночас об'єктами споживацьких цілей і предметом уваги як сировинні резерви. Обмеженість природних ресурсів спонукала зародження паростків сучасної охорони природи, механізмом втілення котрої були перші заповідні ділянки, в основному в часи становлення державності Київської Русі. Княжа християнська влада знищувала язичницькі священні гаї та угіддя, натомість створювала первинні заповідні об'єкти природи з утилітарними функціями-розплідники дичини й охоронні місця для князівського полювання, риболовлі, бортництва тощо.

Перші письмові документи Київської Русі вже чітко регламентували порядок використання заповідних земель. Велику увагу заповіданню надавав Ярослав Мудрий та інші князі. За час правління князя Володимира

Мономаха (1113-1125 роки) неформально були заповідані природні урочища «Звіринець» і «Соколинний ріг» під Києвом та деякі угіддя для бортництва на Поліссі. Пізніше за указом князя Володимира Волинського (1146-1148 роки) офіційно владою створюється перший задокументований природно-заповідний об'єкт – «Біловезька Пуща» (пуща як престарий ліс) [5].

На західноукраїнській землі поширювалися природоохоронні укази польських, литовських та угорських королів. Зокрема, у Литовському статуті 1529 року розміщено перший законодавчий акт про охорону вод, згідно з яким накладався штраф на всякого, хто отруїть озеро чи річку, заборонялося у водозахисній смузі, де мешкали бобри, розорювати цілину чи вирубувати кущі. За цим же статутом «про волоки» з лісу дозволялося брати лише «лежачі дерева».

Отже, на зорі зародження первинних суспільних відносин людини до природи саме найцінніші для неї рослинні і тваринні ресурси були об'єктами споживацьких цілей, і в той же час стали предметом уваги як резервуари сировинних запасів. Обмеженість природних ресурсів спонукала зародження прикладної галузі їх збереження, в основному в часи становлення державності Київської Русі. Вже тоді природно-заповідна справа почала формуватися як комплексна сфера людської діяльності [5].

Третій етап (XVII століття - 1850 рік) характеризується двома напрямками заповідання природи.

Перший напрям- виділення «заказних гаїв», «заповідних дерев», «засічних лісів», система яких на Харківщині проіснувала до кінця XVII століття, а також «корабельних лісів» (для кораблебудування, обороноздатності). На даному етапі охороняються не лише окремі види, а й унікальні та типові ландшафти, що мають наукове, культурно-освітнє та соціальне (рекреаційне) значення. Наприклад, для збереження первісності природи водойм у 1701 році російський цар Петро I видав лісоохоронний указ, яким заборонялося розчищувати ліси на відстані 30 верст від русел рік. Заповідними вважалися і річки чи окремі місця в руслах, які строго охоронялися спеціальними указами. В них заборонялося ловити рибу та використовувати нерестилища, як наприклад, на річці Сіверський Донець [5].

Другий напрям- «заповідання естетичної природи». В той час природні об'єкти почали заповідати з метою збереження їх надзвичайної краси, зокрема цілющі джерела, водоспади, великі брили, скелі тощо. Під час заповідання знову проявилися сакральні ідеї, зокрема, здійснювалися спеціальні ритуали із освяченням природи священиками. Особливу роль у цьому відігравали монастирі, які були зобов'язані державою вести нагляд за освяченими об'єктами. Так збереглося багато унікальних природних угідь. За часів існування Запорізької Січі з естетичних міркувань під охорону взято було лише лісове урочище на Монастирському острові на Дніпрі. У такий спосіб тоді зберігся і відомий ліс на Ворсклі завдяки Охтирському

монастирю, урочище крейдяної сосни - завдяки Святогірському. Лісові урочища «Китаєво», «Конча-Заспа» і «Голосіївський ліс» під Києвом також були збережені монахами.

В іншому аспекті (здебільшого при монастирях) у цей час починають широко створюватися штучні декоративні природні об'єкти, хоча варто зауважити, що вони, зокрема плодові сади, історії відомі ще з часів Київської Русі, але розквіт цих ідей, безперечно, розпочався вже з XVII століття [5].

Четвертий етап (1850-1917 роки)- етап «формування праобразів природних заповідників». Протягом цього періоду значно зросли темпи заповідання дикої природи завдяки ентузіазму вчених, різних громад, любителів природи, наукових товариств, хоча ще продовжували створюватися штучні природоохоронні об'єкти.

Найперший заповідник в Україні в близькому до сучасного розуміння цього слова організував меценат науки, орнітолог, великий любитель природи граф Володимир Дзедушицький. Резерват «Пам'ятка Пеняцька» був створений з науковою та естетичною метою в буковому пралісі на площі 20 га біля с. Пеняки під Бродами. На жаль, у часи лихоліть світових воєн ліс був у значній мірі вирубаний. Охоронний статус «Пам'ятки Пеняцької» був відновлений у лютому 1997 р.

Найвідомішим давнім заповідником України є, звичайно, Асканія-Нова, створена Ф.Е. Фальц-Фейном. Ще 1883 року він обгородив 8 десятин землі Асканії-Нової, де утримував степових тварин. Першу ділянку цілини в районі урочища Кролі Фрідріх Фальц-Фейн став охороняти після закінчення університету – з 1889 р. Цю дату й можна вважати початком створення першого заповідника в Російській імперії.

Ділянка в урочищі Кролі виявилась не дуже вдалою – по ній колись проходив чумацький шлях, і за порадою ботаніка Й.К. Пачоського Фальц-Фейн заклав у 1898 р. нові заповідні ділянки площею 500 та 120 десятин, де почались систематичні ботанічні дослідження. Таким чином, Асканія-Нова є другим в Україні заповідником. Пізніше були закладені ще три ділянки на площі 45 десятин. Вже тоді ці ділянки мали буферну зону. У 1887 р. Фальц-Фейн створив зоологічний та ботанічний парк, а 1890 року відкрив природничий музей.

У 1894 р. міністр Двору його імператорської величності граф Воронцов-Дашков за згодою з міністром землеробства Росії наказав виділити в розпорядження В.В. Докучаєва три степові дослідні ділянки – Кам'яно-Могильну, Маріупольську та Старобільську, в яких вчений вважав за необхідне підтримувати заповідний режим. Перші з цих двох ділянок згодом були реорганізовані в науково-дослідні установи, а в останній, що поблизу села Городище, було проведено зрошення, заліснення та виділено кілька добре збережених «недоторканих ділянок» сухого ковилово-типчакового степу, де здійснювались наукові

дослідження. В 1900 р. херсонський землевласник Адлер виділив для В.В. Докучаєва ділянку зі своїх володінь. Таким чином, Старобільська цілинна ділянка стала в Україні третім, після «Пам'ятки Пеняцької» та Асканії-Нової заповідником в сучасному розумінні цього слова. На теперішній час Старобільський степ Докучаєва на площі 12 га. існує у складі Юницького заказника [5].

До 1917 року зусиллями різних громад на Україні було організовано близько 30 найбільших за площею природно-заповідних територій різного статусу. До того часу більшість заповідних об'єктів була у недержавній власності, а саме в приватній, громадській та монастирській із утилітарною (мисливською, лісогосподарською, рибогосподарською), науковою, естетичною та релігійною метою збереження. На цей час в Україні було близько 150 приватних дендропарків та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва. Праобразі сучасних природних заповідників в Україні із науковою та охоронною функціями почали створюватися з 80-х років XIX століття. Можна вважати, що вже з цього історичного моменту на професійній основі починає розвиватися природно-заповідна справа як галузь [5].

П'ятий етап (1917-1930 роки)- етап «створення перших державних заповідників та початок формування їх мережі». Це етап офіційного становлення природно-заповідної справи в Україні на державному рівні. В даний період багато природоохоронних територій отримують офіційний державний чи місцевий статус, формуються органи державного управління та створюється первинна нормативно-правова база. Всі природоохоронні об'єкти образно називалися заповідними.

Шостий етап (1932 – 1964 роки) – етап занепадів та підйомів заповідної справи. Цей етап характеризується масштабним просякненням тоталітарної ідеології в сферу охорони природи. Все почалося за сталінської директиви щодо необхідності «перетворення природи». За новою ідеологією заповідники повинні були слугувати владі, колективним сільським, лісовим, мисливським, рибним та іншим господарствам.

На початку 30-х років багато заповідників було позбавлено офіційного статусу, в першу чергу - заповідник «Асканія-Нова», деякі були розорані, з багатьох вимагалось виробництво лісової та сільськогосподарської продукції. Лише в передвоєнні роки природно-заповідна справа набула дещо нового розвитку- почалася знову передача республіканських заповідників від господарчих органів до державних, створювалися нові заповідники, у тому числі і місцевого значення. На цей час функціонувало дев'ять заповідників різного статусу, які були підпорядковані трьом відомствам. У кінці 30-х років залишилося лише шість заповідників, а саме: Азово-Сиваський, Чорноморський, «Гористе», Кримський, Середньопридніпровський (Канівський) та Прохорівський.

На Західній Україні після приєднання її до УРСР на цей час було ліквідовано 130 природних резерватів, тобто майже половину об'єктів, які існували до радянської влади. Найбільш прикрий західом була ліквідація єдиного тоді на теренах України Чорногірського національного (народного) парку республіканського значення [5].

У післявоєнні роки почалась чергова хвиля відродження природно-заповідної справи, бо майже всі заповідники постраждали під час Другої Світової війни. В кінці 40-х і початку 50-х років в Україні вже було 12 заповідників і дендропарків республіканського значення, а саме: Азово-Сиваський, Чорноморський, «Гористе», Кримський, Середньопридніпровський (Канівський), «Устимівка», «Тростянець», «Хомутовський степ», «Михайлівська цілина», «Стрільцівський степ», «Веселі Боковеньки», «Софіївка».

На початку 50-х років в Україні назрів черговий «розгром» заповідників з метою використання їх природних ресурсів у господарських цілях. Підставою їх знищення були упереджені результати перевірок та контролю за діяльністю заповідників, після чого їх землі передавали господарствам. До 1952 року залишились лише шість заповідників. На Західній Україні були вирубані праліси колишніх резерватів («Шипот», «Тихий», «Стужиця», «Яворник», частково «Княж-Двір»), осушено унікальне болото «Чорний Мочар». Це були чорні роки природно-заповідної справи в Україні. У 1955 році нараховувалось шість заповідників, чотири дендропарки, 10 республіканських мисливських заказників площею 211,5 тисяч гектарів. Державні мисливські заказники і навіть деякі заповідники перетворювалися на мисливські господарства для еліти.

Формально природоохоронна робота в Україні дещо пожвавилася з кінця 50-х та початку 60-х років, хоча не вдалося уникнути і чергового «розгрому» заповідників 1961 року, після якого залишились тільки Чорноморський та Український степовий заповідники. У черговий раз розорювали цілину в заповіднику «Асканія-Нова». В кінці цього етапу природно-заповідна справа в УРСР набула найгіршого стану за всі радянські часи [5].

Сьомий етап (1965 – 1990 роки)- етап «планового формування географічної мережі природно-заповідних територій». Розвиваючи ідею лісознавця В.Г. Морозова, вчені М.І. Котов, С.С. Харкевич, Є.М. Лавренко, І.Г. Підоплічко ще з 1956 року пропагували створення географічної мережі природно-заповідних територій. Цей напрям природоохоронної діяльності почав офіційно розвиватися під егідою Академії наук УРСР, яка після детального вивчення затвердила план перспективного розвитку мережі державних заповідників в Україні на республіканському рівні. Однак за всі роки Радянської влади в Україні було створено лише 15 заповідників і три національні природні парки [5].

Восьмий етап (1991-1999 роки)- етап «стрімкого розквіту або десяти «золотих» років природно-заповідної справи». Початок десятиріччя знаменувався новою незалежною природоохоронною політикою, яка призвела до прогресу природно-заповідної справи на фоні загальноекономічної стагнації держави.

Особливо інтенсивний розвиток природно-заповідної справи спостерігався саме в першому десятиріччі від проголошення незалежності України. В кінці даного етапу в Україні існувало чотири біосферні заповідники, 16 природних заповідників та 11 національних природних парків, що свідчить про зовсім іншу ситуацію, ніж до 1991 року. Тобто заповідники чи національні природні парки створювались щорічно.

Дев'ятий етап (2000 рік - до теперішнього часу) - етап «формування екологічної мережі». З початком нового тисячоліття наступила нова парадигма природно-заповідної справи - це відновлення через екологічну мережу втраченої екологічної рівноваги ландшафтів, біомів і біосфери в цілому [5].

В Україні основоположниками як наукових, так і практичних напрямів розвитку територіальної і таксономічної охорони природи були дослідники лісів: з кінця ХІХ століття - Й.К. Пачоський, у 20-30-х роках ХХ століття - Є.М. Лавренко. У післявоєнний період лідером природоохоронного руху в Україні був еколог та лісовий типолог П.С. Погребняк, який водночас очолював Інститут лісу та Українське товариство охорони природи. Сучасну природоохоронну науку не можна уявити без її лідерів, знову ж таки лісознавців - академіків Ю.Р. Шеляга-Сосонка, М.А. Голубця, доктора наук, геосозолога С.М. Стойка, професорів - В.І. Комендара, С.А. Генсірука, Г.Т. Криницького, В.І. Парпана та інших [3].

Контрольні питання до теми 1

1. Які історичні етапи розвитку заповідної справи?
2. Сутність дореволюційного періоду розвитку заповідної справи.
3. Видатні вчені в дореволюційний період розвитку заповідної справи.
4. Сутність «радянського» періоду розвитку заповідної справи.
5. Видатні вчені ««радянського» періоду розвитку заповідної справи.
6. Сутність змін в формуванні підходів до заповідання цінних природних територій та об'єктів в різні історичні періоди розвитку заповідної справи.

ТЕМА 2 КЛАСИФІКАЦІЯ ТА РЕЖИМ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ ПЗФ.

2.1 Функціональна класифікація заповідних об'єктів

Впродовж декількох останніх десятиліть вчені багатьох країн розробляють наукові основи класифікацій природоохоронних територій. З часом такі наукові розробки стали основою для підготовки і затвердження офіційних національних чи міжнародних класифікацій.

В Україні першу наукову класифікацію в 1980 році розробив С.М. Стойка, виділивши чотири ранги (відділ, клас, порядок, тип) і назвавши її функціональною. В основу розробки цієї класифікації він поклав такі функціональні критерії заповідних об'єктів:

1. Походження (природне, природне і штучне, штучне);
2. Призначення (рятувальне, ресурсно-відновлювальне, захисне, науково-дослідне, культурно-освітнє, естетичне, рекреаційне, бальнеологічне, комплексне);
3. Характер і вид режиму збереження (абсолютної, регульованої, часткової, контрольованої заповідності);
4. Тривалість заповідного режиму (перманентний, тимчасовий, круглорічний, сезонний);
5. Біогеоценотична, ландшафтна й естетична оригінальність (ендемичний і реліктовий характер, проста і складна структура, унікальність і типовість);
6. Типовість та біогеографічна еталонність (у межах широтної і висотної зональності);
7. Наукове і прикладне значення;
8. Загальне природоохоронне значення (локальне, регіональне, загальнодержавне, міжнародне) [2, 4].

Структура функціональної класифікації природоохоронних територій С.М. Стойка, на сьогоднішній день, єдина і неперевершена за своєю детальністю та системністю в науковому сенсі [2].

ВІДДІЛ А ЗАПОВІДНІ ОБ'ЄКТИ ПРИРОДНОГО ПОХОДЖЕННЯ

І клас – заповідники

Порядок: заповідники (з.) зональних рівнинних екосистем.

Типи: з. субтропічних середземноморських, пустельних, напівпустельних, степових, лісостепових, лісових широколистяних (неморальних), лісових хвойних бореальних, тайгових), лісотундрових, тундрових, арктичних пустельних екосистем.

Порядок: з. азональних рівнинних екосистем.

Типи: з. торфово-болотних, річкових, озерних екосистем.

Порядок: з. гірських екосистем.

Типи: з. гірських, високогірських, високогірських пустельних, високогірських льодовикових екосистем.

Порядок: з. морських екосистем.

Типи: з. естуаріїв; з. морських екосистем.

II клас – національні парки

Створюються для охорони природних, зональних рівнинних, азональних рівнинних, гірських, а також морських екосистем виняткової науково-природничої, ландшафтно-естетичної рекреаційної цінності. Поділяються на порядки й типи за тим же принципом, що і заповідники.

III клас – резервати

Порядок: резервати (р.) ботанічні.

Резервати (р.) зональні ботанічні.

Типи: р. субтропічної, середземноморської, пустельної, напівпустельної, степової, лісостепової, неморальної лісової, тайгової, лісотундрової, субарктичної, арктичної флори і рослинності.

Р. азональні ботанічні.

Типи: р. галофітної, кальцефільної, петрофільної, торфово-болотної флори і рослинності; р. азональної флори і рослинності, що збереглась у межах зональних формацій (наприклад, ділянки степової флори і рослинності в зоні широколистяних лісів і, навпаки, ділянки широколистяних лісів у степовій зоні).

Р. гірської флори і рослинності.

Типи: р. неморальної лісової, бореальної лісової, субальпійської, альпійської, субнівальної флори і рослинності.

Р. флори і рослинності естуаріїв та морського узбережжя.

Типи: р. флори і рослинності естуаріїв; р. флори і рослинності морського узбережжя.

Р. комплексні ботанічні.

Типи: р. зоологічно-ботанічні, геологічно-ботанічні, етнографічно-ботанічні, історико (меморіально)-ботанічні.

Порядок: Р. зоологічні.

Р. фауни рівнинних екосистем.

Типи: р. середземноморської, пустинної, степової, неморальної лісової, бореальної лісової (тайгової), лісотундрової, тундрової, субарктичної, арктичної фауни.

Р. фауни гірських екосистем.

Типи: р. лісової неморальної, лісової бореальної, гірсько-альпійської, субнівальної і нівальної фауни.

Р. фауни водних і болотних екосистем.

Типи: р. фауни річкових, озерних, болотних екосистем; р. фауни естуаріїв; р. фауни морських екосистем.

Р. комплексні зоологічні.

Типи: р. ботаніко-зоологічні, гідролого-зоологічні.

Порядок: р. гідрологічні.

Типи: р. рік, підземних водних артерій, термальних джерел, озер, підземних озер.

Р. природні комплексні гідрологічні.

Типи: р. озерних екосистем; р. естуаріїв; р. морських екосистем (морські парки).

Порядок: р. геологічні.

Типи: р. докембрійських відкладів, палеозойських відкладів (кембрійських, силурських, девонських кам'яновугільних, пермських), мезозойських відкладів (тріасових, юрських, крейди), кайнозойських відкладів (палеогенових, неогенових, антропогенних), еталонні відслонення стратиграфічних одиниць (відділів, ярусів, свит), відслонення з ознаками геологічної історії (викопне морське дно тощо).

Р. природні комплексні геологічні.

Типи: р. ботаніко-геологічні, зоологічно-геологічні, геоморфологічні і геологічні.

Порядок: р. геоморфологічні.

Типи: р. терас, староріч.

Р. комплексні геоморфологічні.

Типи: р. геолого-геоморфологічні, ландшафтно-геоморфологічні, ботаніко-геоморфологічні, зоолого-геоморфологічні.

Порядок: р. ландшафтні.

Типи: р. сучасних географічних ландшафтів; р. палеоландшафтів.

Порядок: р. палеонтологічні.

Типи: р. підземні палеонтологічні, наземні палеонтологічні.

Порядок: р. вулканічні.

Типи: р. діючих вулканів, погаслих вулканів; р. гейзерів.

Порядок: р. гляціальні.

Типи: р. льодовикові, льодовикових відкладів, урочища вічної мерзлоти.

Порядок: р. спелеологічні.

Типи: р. великих природних печер - гіпсових, вапнякових, льодових, соляних; р. великих штучних печер-катакомб.

Порядок: р. метеоритних кратерів (великих).

Типи: р. метеоритних кратерів.

IV клас — пам'ятки природи

Порядок: пам'ятки природи (п. п.) ботанічні.

Типи: п. п. нижчих спорових рослин - водоростей, грибів, лишайників; п. п. вищих спорових рослин - мохів, папоротеподібних, хвощевидних, плауновидних; п. п. голонасінних рослин; п. л.

покритонасінних рослин; п. п. місцезнаходжень палеофлори; п. п. постійних стаціонарних дослідних територій; п. п. вікових дерев і чагарників; п. п. цікавих генотипів і фенотипів та їх популяцій.

Порядок: п. п. зоологічні.

Типи: біотопи безхордових - простіших, кишково-порожнинних, губок, червів, молюсків, комах, голкошкірих; біотопи хордових - безчерепних, круглоротих, риб, земноводних, плазунів, птахів, ссавців; місцезнаходження палеофаун і слідів їх життєдіяльності, біотопи цікавих генотипів, фенотипів і їх популяцій.

Порядок: п. п. гідрологічні.

Типи: п. п. водопадів, мінеральних джерел, солодководних джерел, витоків річок, порогів, малих озер - солодководних, солоних, сірчаних тощо.

Порядок: п. п. геологічні.

Типи: п. п. останців, карстів (підземні, надземні), каньйонів, метеоритних кратерів (малих), соляних куполів, скель, стрімчаків, форм вивітрювання, типових перегинів і відслонень.

Порядок: п. п. вулканічні.

Типи: п. п. кратерів, вулканічних бомб, слідів лави.

Порядок: п. п. астрономічні.

Типи: п. п. метеоритних кратерів (малих).

Порядок: п. п. гляціальні.

Типи: п. п. льодовикових цирків, моренових відкладів, валунів, кар.

Порядок: п. п. спелеологічні.

Типи: п. п. малих природних печер і гротів (старі штольні, шахти).

Порядок: п. п. педологічні.

Типи: п. п. фунтів (типових, похованих, рідкісних, азональних); п. п. палеопедологічні.

V клас — заказники природи

Порядок: заказники (з.) ботанічні.

Порядок: з. зоологічні.

Тут так же йде поділ за систематико-таксономічними групами рослин і тварин.

Порядок: з. комплексні.

Залежно від строків заказності розрізняють заказники сезонні, короткочасні, тривалі, постійні [3].

ВІДДІЛ Б

ЗАПОВІДНІ ОБ'ЄКТИ ПРИРОДНОГО І ШТУЧНОГО ПОХОДЖЕННЯ

VI клас — природні парки

Порядок: ландшафтні парки рекреаційні, бальнеологічні, спортивно-туристичні, комплексні.

Вони можуть поділятися залежно від природно-географічної різноманітності, оригінальності природних екосистем, рекреаційного значення, упорядкованості та площі.

VII клас — ландшафтно-естетичні траси

Порядок: ландшафтно-естетичні траси шосейні, залізничні, водні.

Вони можуть поділятися залежно від естетичності ландшафтів і культурно-освітнього значення.

ВІДДІЛ В

ЗАПОВІДНІ ОБ'ЄКТИ ШТУЧНОГО ПОХОДЖЕННЯ

VIII клас — штучні пам'ятки природи

Порядок: штучні пам'ятки природи ботанічні.

Типи: ботанічні сади, дендропарки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, унікальні культурфітоценози (у тому числі дослідні), меморіально-ботанічні об'єкти.

Порядок: штучні пам'ятки природи зоологічні.

Типи: зоологічні парки з широкою демонстрацією фауни, зоологічні парки з вузькою демонстрацією фауни [3].

2.2 Категорії природно-заповідного фонду України.

Території та об'єкти природно-заповідного фонду (далі – ПЗФ) за своїм походженням поділяються на природні території й об'єкти та на штучно створені об'єкти.

Нині в Україні існує 11 категорій ПЗФ: природний заповідник, біосферний заповідник, національний природний парк, регіональний ландшафтний парк, заказник, пам'ятка природи, заповідне урочище є природними територіями й об'єктам, тоді як ще 4 категорії ПЗФ, такі, як ботанічний сад, дендрологічний парк, зоологічний парк, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва є штучно створеними об'єктами. Категорія, до якої відноситься певна територія чи об'єкт ПЗФ, визначається відповідно до того цільового призначення та тих функцій і завдань, які дана територія чи об'єкт мають виконувати [6].

Крім поділу територій та об'єктів ПЗФ за їх походженням, вони розрізняються також і **за значенням**. Залежно від екологічної, наукової, історико-культурної, естетичної, оздоровчої та іншої цінності території та об'єкти ПЗФ можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення. При цьому ряд категорій ПЗФ можуть бути як загальнодержавного, так і місцевого значення (це стосується заказників, пам'яток природи, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва). Регіональні ландшафтні парки і заповідні урочища є категоріями ПЗФ місцевого значення. А природні

заповідники, біосферні заповідники і національні природні парки створюються лише на загальнодержавному рівні, при цьому біосферні заповідники є категорією ПЗФ міжнародного значення, оскільки створення і функціонування всіх територій цього типу вимагає дотримання не лише національних, а й міжнародних процедур, при цьому всі біосферні заповідники є елементами відповідної глобальної мережі, загальний реєстр якої ведеться Програмою ЮНЕСКО «Людина і біосфера» [4].

Категорії ПЗФ можна також класифікувати за **юридичним статусом**. Ряд з них є юридичними особами, інші створюються (оголошуються) без такого статусу. Так, згідно з чинним законодавством, статус юридичної особи мають природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, а також ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки загальнодержавного значення. Заказниками, пам'ятками природи чи заповідними урочищами оголошуються території й об'єкти без надання їм статусу юридичної особи. Ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки місцевого значення та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть бути визнані юридичними особами або оголошуватись територією ПЗФ без такого статусу [4].

Природні заповідники

Заповідники, як організаційна форма охорони природи, виникли в дореволюційній Росії. Засновниками цієї форми охорони були такі видатні вчені, як Г.О. Кожевников, В.В. Докучаєв, І.К. Пачоський, В.П. Семенов-Тянь-Шанський. Ними та іншими видатними природознавцями було обґрунтовано еталонне значення заповідників для фундаментальних досліджень закономірностей живої природи та пізнання еволюції органічного світу [1].

Природні заповідники в Україні це природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення. Згідно чинного законодавства, ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами повністю вилучаються з господарського використання та надаються заповідникам у безстрокове (постійне) користування [6].

Природні заповідники створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки. Основними завданнями природних заповідників є збереження природних комплексів та об'єктів на їх території, проведення наукових досліджень і спостережень за станом навколишнього природного середовища, розробка на їх основі природоохоронних рекомендацій, поширення екологічних знань, сприяння у підготовці наукових кадрів і спеціалістів у галузі охорони

навколишнього природного середовища та заповідної справи. На природні заповідники покладається також координація і проведення наукових досліджень на територіях заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ, розташованих у регіоні [7].

Таким чином, основними функціями природних заповідників є: природоохоронна (сприяння збереженню біологічного, екосистемного і ландшафтного різноманіття) та наукова (вивчення функціонування екосистем, здійснення наукових спостережень за ходом природних процесів).

Для того, щоб заповідник міг виконувати свої функції та завдання, його територія має відповідати певним вимогам. Ідеальними для створення природних заповідників є незачеплені антропогенним впливом, унікальні за науково-природничим значенням природно-територіальні комплекси. Такі комплекси розглядаються як еталони природи. Однак, у зв'язку з глобальними масштабами впливу людства на природу Землі, таких первісно природних територій на сьогодні фактично не залишилось. Тому, на практиці, в заповідниках (та національних парках) зберігаються екосистеми, які зазнали певних змін впродовж агрикультурного періоду. В зв'язку з цим важливим питанням є визначення тих властивостей екосистем, які визначають їх еталонну цінність. За основні такі властивості прийняті наступні: незайманість господарською діяльністю людини або мінімальний ступінь ураженості природних територіальних комплексів, вразливість та можливість втрати (заміщення природних угруповань антропогенними), репрезентативність (типовість), унікальність, рідкісність (наявність раритетних видів, угруповань), багатство та різноманіття видів, життєвих форм, функціональних груп, фауністичних комплексів, генофонду, ценофонду тощо [4].

Природні заповідники організовують на територіях, які мають виняткове (міжнародне та національне) природоохоронне та наукове значення. Це значення визначається тим, що на даній території широко поширені місця зростання та проживання раритетних видів рослин і тварин (тобто, найбільш цінних і рідкісних видів, для яких загроза їх втрати є дуже високою, це, переважно, види, занесені до Червоної книги України, світові та європейські «червоні» переліки, реліктові та ендемічні види тощо). Винятковим на сьогодні є значення територій, де збереглися типові та рідкісні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, а також збереглися інші об'єкти, що мають вагомим наукове значення - праліси, корінні степи, унікальні болота тощо.

Територія природного заповідника має відзначатися репрезентативністю, тобто бути типовою для певного регіону за геологічною, геоморфологічною будовою, ґрунтовим покривом і відображати основні флористичні, фауністичні, фітоценотичні, ботаніко-географічні риси певних регіонів [1].

Велике значення для організації та функціонування заповідника мають розміри його території, конфігурація меж, положення відносно транспортних систем та великих міст, щільність населення в регіоні. Ці чинники визначають доступність території для відвідування, загрозу вторгнення та браконьєрства. Важливими також є характер використання території заповідника в минулому, характер господарювання на оточуючих заповідник територіях і ступінь їх антропогенної змінності. Бажано, щоб землі, на яких створюється заповідник, були якнайменше включені в господарський обіг (на них не було ріллі, місць видобутку корисних копалин, промислових об'єктів, рекреаційних зон тощо). Також бажаним є окресленість території заповідника природними межами (наприклад, береговою лінією річок та інших водойм, гірськими пасмами, ущелинами тощо) [1].

Заповідники створюються для довічного зберігання екосистем. З метою виконання конкретних завдань природного заповідника, на його території встановлюється заповідний режим. Якщо в заповіднику зберігаються екосистеми, які можуть самостійно існувати й розвиватись в недоторканому стані та не потребують втручання для відновлення їх природного стану, для території заповідника встановлюється режим абсолютної заповідності, тобто забезпечується повне невтручання людини у природні процеси з будь-якою метою. Основним завданням таких заповідників (здебільшого великих за площею) є збереження еталонних якостей території та забезпечення ходу природних процесів.

Проте, антропогенна змінність ландшафтів України є настільки значною, що переважна більшість заповідників займають невелику площу й розташовані вони серед значно змінених людською діяльністю територій. Отже, для таких заповідників не може ставитись завдання збереження еталонних властивостей території, оскільки в них зберігаються не біогеоценози повного складу, а лише окремі популяції й основні параметри умов їх існування. В малих заповідниках відсутні або неповно представлені окремі трофічні групи, тому їх біоценози здебільшого нездатні до саморегуляції та самовідновлення. Через це на таких обмежених за площею територіях впровадження абсолютно заповідного режиму може призвести до зникнення цілого ряду видів і навіть екосистем.

В таких випадках може бути доцільним застосування режиму регульованої заповідності - обмеженого науково-обґрунтованого втручання людини в природні процеси, при якому не переслідується жодних цілей, крім збереження видів та їх угруповань на основі підтримки екологічної рівноваги. Такий режим застосовується для екосистем, в яких при абсолютно заповідному режимі можуть відбуватися небажані негативні природні або антропогенні зміни, що призводять до деградації заповідних екосистем чи їх компонентів. Режим регульованої заповідності передбачає людську діяльність у заповіднику, яка носить назву

компенсуючої, тобто - виконання певних природоохоронних, біотехнічних і науково-технічних заходів для регулювання та запобігання виникненню негативних змін в екосистемах. До таких заходів відносяться: сінокосіння, випас, реакліматизація, регулювання чисельності певних видів, оптимізація гідрологічного режиму тощо. Косіння, наприклад, може бути необхідним та ефективним заходом для збереження цінних степових угруповань в тих заповідниках, де відсутні дикі копитні тварини. А регулювання чисельності, статевого та вікового складу копитних може бути необхідним для збереження рідкісних лісових формацій. Впровадження режиму регульованої заповідності на території природного заповідника (або його окремих ділянках) можливе лише при наявності глибокого наукового обґрунтування, тоді як застосування режиму абсолютної заповідності на території ПЗ не вимагає цього [2].

Для кожного заповідника розробляється Проект організації території та охорони його природних комплексів. У цьому Проекті на основі ґрунтовних наукових досліджень і всебічної оцінки сучасного стану природних комплексів розробляються плани конкретної природоохоронної та науково-дослідної діяльності: визначаються ділянки для проведення наукових спостережень, ділянки, на яких має застосовуватись режим регульованої заповідності, протипожежні заходи тощо. При цьому враховуються функціональні особливості екосистем і умови їх формування, характер і напрямок антропогенних змін в їх структурі та потенційні екологічні можливості відновлення природного стану.

В Проекті організації території природного заповідника визначаються господарські ділянки, виділення яких пов'язано з функціонуванням заповідника, як установи. В межах цих ділянок розміщуються адміністративні та господарські служби, житлові приміщення працівників, кордони, земельні ділянки для задоволення господарських потреб працівників у сінокосах, випасах, городах тощо [5].

Біосферні заповідники (біосферні резервати).

Створення Світової мережі біосферних резерватів у масштабі всієї планети було розпочато у 1970-их роках за ініціативою ЮНЕСКО (Всесвітньої організації з питань освіти, науки та культури) та МСОП (Міжнародного союзу охорони природи). Створення такої мережі є метою міжнародної програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» (МАБ) і пов'язано з глобальним впливом людської діяльності на біосферу та необхідністю створення спеціальної системи екологічного моніторингу за техногенним і природним середовищем. Репрезентативність мережі біосферних резерватів забезпечується тим, що в основу її створення покладено біогеографічне районування Землі [4].

Стратегія розвитку біосферних резерватів (далі – БР) була схвалена на Севільській конференції (1995 р.) й згідно неї на БР покладаються такі три основні функції:

- природоохоронна – збереження біологічного, екосистемного та ландшафтного різноманіття),
- функція підтримання сталого розвитку – сприяння тривало стабільному екологічному, економічному та соціальному розвитку),
- науково-екоосвітня – вивчення функціонування екосистем, здійснення наукових спостережень за ходом природних і антропогенних процесів, організація моніторингу на локальному, національному та глобальному рівнях, сприяння екологічній освіті та екологічному вихованню населення) [5].

Виходячи з багатофункціонального призначення БР перед ними стоять важливі наукові завдання фундаментального та прикладного характеру: екологічні, економічні та соціальні.

До екологічних завдань БР відносяться: збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, моніторинг за природними процесами й антропогенними впливами.

Економічні завдання БР полягають у сприянні вирішенню пріоритетних для регіонів завдань прикладного характеру. Це досягається через усунення чинників, які зумовлюють деградацію природного середовища регіону. Наприклад, у степовій зоні такі пріоритетні завдання стосуються збереження гумусу в ґрунтах, попередження їх вторинного засолення, осолонцювання, підтоплення, захисту від вітрової ерозії. Для ландшафтів широколистяно-лісової зони – це підвищення біологічної стійкості та продуктивності лісових екосистем, поліпшення їх водоохоронних та ґрунтозахисних функцій, сприяння природному відновленню). Важлива група економічних завдань БР стосується розробки екологічно обґрунтованих методів господарювання на основі прогресивних технологій, що підвищують ефективність використання природних ресурсів при мінімальному порушенні природного середовища. Особливе значення БР полягає також у підтримці традиційних форм землекористування, які не суперечать екологічним вимогам та використанню їх у різних галузях господарства.

Соціальні завдання БР полягають у збереженні культурних і історичних цінностей та культурної спадщини регіону в цілому, сприянні екологічній освіті та екологічному вихованню широких мас населення, підвищенні кваліфікації фахівців різних галузей охорони природи [8].

З перелічених вище завдань БР видно, що вони розглядаються як екологічні й економічні моделі, функціонування яких сприяє збереженню біологічного і ландшафтного різноманіття біосфери, стимулює впровадження та поширення екологічно обґрунтованих форм природокористування. Отже, БР відіграють важливу роль у переході регіонів до їх сталого розвитку.

До БР мають включатися території, які відзначаються наступними рисами: в їх межах поширені типові для біогеографічних регіонів

ландшафти, тут поширені біотопи рідкісних видів флори і фауни, рідкісні фітоценози, зооценози, рідкісні або унікальні екосистеми та ландшафти. Також до БР слід відносити території, на яких склалися й які є прикладом гармонійних господарських екосистем (етно-господарських ландшафтів), що збереглися завдяки веденню раціонального традиційного природокористування. Крім того, до складу території БР можуть включатись і доволі суттєво модифіковані ландшафти, якщо вони можуть бути відновлені до близького до природного стану [1].

Таким чином, біосферний резерват розглядається як система, в межах якої сполучаються природні екосистеми та ділянки різного ступеня освоєння й використання. Це територія, зайнята репрезентативним ландшафтом, де землекористування контролюється, але може варіювати від повного припинення до інтенсивного, хоча і регламентованого, виробництва. Основною передумовою для варіювання режимів охорони та використання території БР є диференціація його територіальної структури, тому при створенні БР висувається вимога функціонального зонування території [9].

В ПЗФ України категорія «біосферний заповідник» з'явилась відносно недавно - у 1992 році разом із прийняттям Закону «Про природно-заповідний фонд України». Відповідно до цього закону, біосферні заповідники (далі - БЗ) є природоохоронними, науково-дослідними установами міжнародного значення, які створюються з метою збереження в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення фонових моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів.

Для БЗ встановлюється диференційований режим охорони, відтворення та використання природних комплексів згідно з функціональним зонуванням. В межах території БЗ виділяються три функціональні зони: заповідна, буферна та зона антропогенних ландшафтів. Крім того в межах БЗ може бути виділена зона регульованого заповідного режиму. До її складу входять території та об'єкти ПЗФ інших категорій [2].

Функціональним призначенням заповідної зони є забезпечення абсолютної охорони цінних природно-територіальних комплексів, проведення наукових досліджень без порушення їх природного стану, здійснення моніторингу. Будь-яке господарювання в цій зоні заборонено.

Для виділення заповідних зон БЗ застосовуються ті самі критерії, що й до територій природних заповідників. Добір екосистем, що представлені в заповідній зоні БЗ, повинен характеризуватись їх високою цінністю як біосферних еталонів. Це передусім передбачає їх репрезентативність для даного регіону, незайманість (в крайньому разі мінімальні зміни) господарською діяльністю, значне багатство й різноманіття біотичних угруповань. Заповідна зона може складатися з одного або кількох

заповідних ядер. У природоохоронному плані це найцінніша зона, в якій забезпечується охорона біологічного різноманіття, тривало стійкий розвиток екосистем та спонтанний хід природних процесів.

Головним призначенням буферної зони БЗ є захист заповідної зони від антропогенного впливу, збереження біорізноманіття, відновлення природної структури змінених екосистем, сприяння спонтанним сукцесіям у природних екосистемах. Вона може використовуватись також для науково-дослідних робіт, обмеженої рекреації, екологічного туризму. До цієї зони включаються частково змінені природні екосистеми, а також екосистеми природно-культурного походження. Господарювання в цій зоні має бути спрямованим на відновлення природних екосистем і ландшафтів.

До функцій зони антропогенних ландшафтів (в зарубіжних БР її називають транзитною або перехідною зоною) належать: економічна (сільськогосподарська, лісогосподарська, водогосподарська), та функція сприяння сталому розвитку. Крім того, вона призначена для збереження культурних цінностей, може використовуватись в рекреаційних, спортивно-туристичних цілях, служить для екологічного виховання й екологічної освіти. В межах зони має здійснюватись екологічно обґрунтоване традиційне господарювання, що проводиться в регульованому режимі, вона слугує активізації та розвитку збалансованого управління (менеджменту) природними ресурсами. До зони антропогенних ландшафтів можуть входити різні антропогенні елементи ландшафту, населені пункти, культурні заклади, господарські установи. Це найбільш денатуралізована зона й тому її роль у збереженні біорізноманіття загалом незначна. Та при цьому вона має вагоме економічне та соціальне значення, а також важлива для підтримання екологічно збалансованого стану в регіоні.

Зона регульованого заповідного режиму виділяється у тому випадку, якщо до складу території БЗ увійшли території й об'єкти ПЗФ інших категорій, а саме – регіональні ландшафтні парки, заказники, заповідні урочища. В багатьох випадках їх розташування, розміри чи інші характеристики роблять недоцільним їх ліквідацію або віднесення до інших зон [4].

Зона регульованого заповідного режиму може виконувати такі функції як забезпечення абсолютної охорони екосистем (заповідна зона РЛП, заповідні урочища), захисту заповідної зони, збереження біорізноманіття, відновлення природної структури змінених екосистем, сприяння спонтанним сукцесіям у природних екосистемах (заказники, пам'ятки природи), науково-дослідну (експериментальну), екоосвітню, рекреаційну (рекреаційні зони РЛП, заказники тощо), сприяння стабільному екологічному, економічному та соціальному розвитку в регіоні (господарські зони РЛП).

Режим охорони та господарювання в цій зоні є диференційованим - відповідно до завдань і режимів конкретних територій та об'єктів ПЗФ, що входять до неї.

В світовій природоохоронній практиці прийнято створювати БР на базі національних парків і об'єктів інших категорій, які являють собою найкращі ділянки крупних природних ландшафтів. Шляхом внесення до Світової мережі біосферних резерватів їм надається міжнародний статус. Останнім часом визнано, що доцільним є поєднання таких великих природних резерватів з відносно невеликими експериментальними резерватами. Експериментальні резервати - це території середніх розмірів, обрані як такі, що представляють в загальних рисах біотичні провінції або основні рослинні формації. На їх території проводяться наукові дослідження, в тому числі й прикладного спрямування, - по екології і лісівництву, дослідженню екосистем, культивуванню лісу, по екології і пасовищному господарству. Вважається, що кожна така пара, що складається з великого та експериментального резерватів, буде повністю відповідати функції або концепції БР в даній біотичній провінції [5].

Тобто, пропонується розширити поняття БЗ і створювати так звані комплексні біосферні заповідники або групи біосферних заповідників. Поняття «ядро-буфер» в них розширено й, окрім основного ядра, включає також окремі географічно відокремлені резервати (експериментальні заповідники), які забезпечують можливість проведення експериментів і в той самий час представляють додаткове різноманіття регіональних екосистем. Група таких ядер оточується спільною буферною зоною.

Для БР практично не існує стандартів щодо їх розмірів. Так, наприклад, у США такий БР як Національний Арктичний резерват (великий арктичний річковий басейн) – має площу 3 млн.га, Національний заказник Алеутських островів – 1млн.100 тис. га., тоді як Експериментальна зона Сан-Хосе (дубова савана з однорічним трав'яним покривом) обмежується територією в 1861 га, а Експериментальна лісова ділянка Станісло (мішано-хвойний ліс) – 683 га., Найбільший в світі біосферний резерват, що функціонує на базі Гренландського національного парку, має площу 70 млн. га.

На сьогодні в Україні, відповідно до чинного законодавства статус біосферних заповідників мають «Асканія-Нова» ім. Ф.Е. Фальц-Фейна, Чорноморський, Карпатський, Дунайський та Чорнобильський радіаційно-екологічний біосферний заповідник. Поряд із ними до Світової мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО включені Ужанський національний природний парк з Надсянським регіональним ландшафтним парком у складі українсько-польсько-словацького транскордонного біосферного резервату «Східні Карпати» та Шацький національний природний парк під назвою Шацького біосферного резервату, який стане частиною українсько-

польського (можливо і білоруського) міжнародного біосферного резервату «Західне Полісся» [9].

Національні природні парки

Національний парк є однією з найстаріших категорій природоохоронних територій. Перший в світі Йеллоустонський національний парк, площею 888 708 га був створений у 1872 році в США. Його створив уряд «для користування і на радість народу на всі часи у вигляді загальнонаціонального парку». Так вперше в законодавчому порядку увійшов у природоохоронну практику термін «національний парк».

На Генеральній асамблеї МСОП у 1969 р. в Делі було прийнято єдине природоохоронне визначення національного парку (далі – НП). Згідно цього визначення, НП є великою територією (необхідною для здійснення процесів саморегуляції екосистем), яка включає одну або кілька екологічних систем, мало змінених або не змінених експлуатацією та поселенням людини, відзначається різноманітними типами ландшафтів, багатством рослинного і тваринного світу, а також різноманітністю геоморфологічних систем, особливо цінних з наукової, освітньої, виховної та рекреаційної точок зору, або яка характеризується природними пейзажами високої естетичної вартості. Це територія, де державні органи країни здійснюють відповідні заходи по запобіганню й виключенню на охоронній території (або частині її) природокористування для збереження (або підтримання) природних екологічних, геоморфологічних, естетичних цінностей даної території, перебування і рух населення на якій дозволяється за певних умов для відпочинку й культурно-освітніх цілей [1].

Спочатку мета НП була сформульована як збереження природи, її багатства і краси для блага людини. Відповідно до сучасних уявлень це означає, що НП виконує природоохоронну та рекреаційну функції. З часом ці дві функції були доповнені ще двома: освітньо-пізнавальною та науково-дослідною. Зазначені функції вважаються основними, але часто, особливо в освоєних регіонах, вони повинні доповнюватись ще двома цільовими функціями: функцією охорони культурних цінностей і господарською. Ці функції важливі, оскільки підтримка й охорона культурних ландшафтів може здійснюватись тільки за допомогою ведення традиційного чи сучасного, екологічно обґрунтованого господарства.

На Другій світовій конференції з національних парків, що відбулася у 1972 р. в Йеллоустонському парку, було констатовано, що жоден НП світу не зміг знайти відповідних форм для вирішення основної суперечності, закладеної в самій ідеї парків – поєднувати охорону природи з рекреацією. Масове відвідування території НП, навіть і за суворого регулювання потоків відвідувачів, негативно впливає на природний стан ландшафтів, створює загрозу нормальному функціонуванню екосистем.

Інтенсивна рекреаційна діяльність у парках супроводжується негативним впливом на їх природні комплекси. Цей вплив полягає у відчуженні або виносі речовин і енергії (збір грибів, ягід, квітів, ловля риби, відлякування фауни тощо), привнесенні нових видів органічної і неорганічної речовини (видів флори і фауни, будівельного сміття, хімічних сполук відпрацьованих газів автомобілів тощо), прямому механічному впливі (вирубка лісів при будівництві рекреаційних споруд і наземних комунікацій, витоптування), непрямих змінах складу атмосфери, поверхневих і ґрунтових вод та інших компонентів ландшафту.

Традиційними формами впливу на природні комплекси при рекреаційному використанні території є витоптування трав'яного покриву та зміни структури ґрунту, а також зменшення чисельності багатьох видів рослин і тварин. Іноді навіть незначне порушення екологічного балансу, особливо в результаті рекреаційного використання, супроводжується негативними наслідками та неповоротними змінами, зменшенням естетичної привабливості та руйнуванням ландшафту [4].

Тому на Другій світовій конференції з національних парків (1972) було рекомендовано:

- на території НП по можливості здійснювати функціональне зонування,
- чітко обумовити використання кожної функціональної зони,
- бажаність розміщення туристичних закладів поза межами НП,
- обмежити або повністю заборонити користування автотранспортом, замінивши його більш придатним видом пересування,
- ретельно обґрунтовувати необхідність будівництва мережі доріг,
- зменшувати інтенсивність відвідування НП шляхом підбору найбільш придатних для відпочинку населення місць поза їх територією [4].

В Україні, ця категорія заповідних об'єктів називається національним природним парком (далі – НПП). Вони є природоохоронними, рекреаційними, культурно-освітніми, науково-дослідними установами загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження, відтворення й ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність.

Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами та об'єктами вилучаються з господарського використання і надаються НПП в постійне користування. До складу території НПП можуть включатись землі інших землевласників та землекористувачів.

На частині своєї території НПП виконує завдання, які є тотожними до завдань заповідників: збереження еталонних природних комплексів і біологічного різноманіття в науково-інформаційних цілях. На ділянках

абсолютної заповідності з режимом, аналогічним до режиму заповідників, здійснюються тільки наукові спостереження [8].

В той же час НПП притаманні й інші завдання, а саме: збереження унікальних рекреаційних ресурсів, екологічна освіта населення, розробка і впровадження методів такої освіти. НПП здійснює також роботу зі збереження, раціонального використання та відтворення рекреаційних ресурсів. При цьому неприпустимо звужувати цілі охорони природи в НПП до завдань збереження рекреаційних ресурсів, що тут використовуються.

НПП розглядаються як території призначені і для охорони природи і для суспільного задоволення (тих його форм, які не пошкоджують і не руйнують природне середовище). Та при цьому соціально-економічні завдання є вторинними по відношенню до головної мети НПП – охорони природи.

Досвід створення та діяльності НПП свідчить, що проблема планування його території має принципово важливе значення. Від того, наскільки повно та уміло будуть враховані специфічні функції та реальні можливості кожної конкретної територіальної ділянки НПП, залежить імовірність виникнення конфліктних ситуацій або, навпаки, забезпечене врівноважене та безконфліктне функціонування НПП. Основним способом реалізації цих вимог є чітка диференціація функцій НПП в просторі, тобто функціональне зонування території.

Функціональне зонування території НПП здійснюється для створення умов, необхідних для виконання цією територією її різноманітних, в тому числі суперечливих, функцій, а також для організації практичної природоохоронної діяльності. Функціональне зонування територій ПЗФ правомірно розглядати як форму цільової організації території. Сама ж схема функціонального зонування території ПЗФ відображає просторову диференціацію функцій, які ця територія має виконувати. На цій схемі виділяються територіальні ділянки (функціональні зони), які різняться за функціями та цілями охорони, а відтак – за режимами охорони та формами практичної діяльності в їх межах. Таким чином, функціональне зонування може розглядатися як цільова просторово-функціональна модель охоронної території, а практична діяльність по її охороні, територіально диференційована за виділеними функціональними зонами – як шлях до реалізації цієї моделі [1].

Відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» на території НПП, з урахуванням природоохоронної, оздоровчої, наукової, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей природних комплексів та об'єктів, виділяються чотири функціональні зони НПП: заповідна, регульованої рекреації, стаціонарної рекреації, господарська [6].

Основна функція заповідної зони – збереження в незайманому стані всього різноманіття природних комплексів та екосистем. З цієї точки зору особливу цінність становлять ділянки, на яких не позначився господарський вплив. Отож, до заповідної зони включають території, які охоронялись раніше (існуючі території та об'єкти ПЗФ), природні комплекси, що мало трансформовані антропогенними чинниками, ділянки з рідкісними видами та угрупованнями, що мають важливе наукове значення та придатні для натурних досліджень екосистем, території, що мають практичне значення для розвитку лісового, сільського, водного та інших галузей господарства (наприклад, високопродуктивні природні чи штучні ліси, цінні в генетико-селекційному відношенні фітоценози, природні екосистеми, які б сприяли збагаченню генофонду окультурених ландшафтів тощо). Оскільки важливою функцією заповідної зони є збереження генофонду, тобто рідкісних, реліктових та ендемічних видів флори і фауни, то до неї можуть включатися навіть природні комплекси з порушеними угрупованнями, в яких зростають (мешкають) рідкісні види [6].

Основним призначенням зони регульованої рекреації є проведення науково-освітньої роботи та екологічне виховання відвідувачів НПП. Тут відбувається знайомство з природою парку, де на порівняно невеликій території представлено природне різноманіття цілого регіону. До цієї зони включають території, на яких представлені типові для нього природні екосистеми, а також різні об'єкти неживої природи, пам'ятки історії та культури. Управління відвідуванням території є однією з основних проблем цієї зони НПП, оскільки надмірне число відвідувачів може призвести до рекреаційної дигресії природних комплексів. При цьому управлінні й організації рекреаційної діяльності в НПП слід виходити з того, що згідно з міжнародними стандартами типова рекреація не є основним заняттям відвідувачів парку. Їх контакти з природою характеризуються як духовні, освітні та культурні. Звідси випливає найхарактерніша особливість зони регульованої рекреації НПП - надати можливість для його відвідувачів спостерігати максимально дику, вилучену з господарського використання природу. Природоохоронні заходи в зоні регульованої рекреації мають бути спрямовані на відновлення корінних екосистем [8].

Основна функція зони стаціонарної рекреації – максимальне забезпечення потреб відвідувачів НПП при мінімальному порушенні структури його природних і господарських комплексів. Ця зона виділяється в місцях, які є найбільш сприятливими для відпочинку. Для її виділення особливе значення має стійкість природних комплексів до різних видів рекреаційного впливу, мальовничість, транспортна доступність оздоровчий потенціал ландшафтів.

В цій зоні розміщуються об'єкти обслуговування відвідувачів НПП (готелі, мотелі, кемпінги та інше), а також існуючі заклади тривалого відпочинку та санаторного лікування. До неї залучаються, як природні комплекси так і населені пункти або їх частини, що мають відповідні якості: привабливу природну основу, цікаві етнографічні риси, зручні транспортні та пішохідні зв'язки.

Зона включає в себе території, придатні для проведення короткочасного відпочинку (пікніки, прогулянки тощо), території загального користування (парки, сквери, пляжі). Тут розміщуються необхідні об'єкти комунального призначення, здійснюється відповідний благоустрій цих територій [8].

Господарська зона НПП виділяється з метою здійснення парком господарської діяльності, спрямованої на виконання покладених на парк завдань, впровадження збалансованого менеджменту природними ресурсами на територіях інших землекористувачів. До неї відносяться, перш за все освоєні території, на яких ведеться традиційне сільське, лісове, рибне господарство, поширені традиційні ремесла, представлені історико-архітектурні пам'ятки, які віддзеркалюють особливості побуту та культури місцевого населення. Ця зона включає об'єкти комунального призначення, сільськогосподарські виробничі комплекси, сільгоспугіддя національного парку та землі інших землевласників і землекористувачів.

В населених пунктах, які знаходяться в межах НПП, доцільно зосереджувати центри послуг, що надаються відвідувачам, і відповідні матеріальні ресурси. Тут можуть також розміщуватись органи управління парком і адміністративні служби. В господарській зоні забороняється будь-яка діяльність, яка призводить або може призвести до погіршення стану довкілля та зниження рекреаційної цінності території НПП. Тобто, передбачається можливість введення певного особливого режиму території (в порівнянні з прилеглими, незаповідними, територіями), яка полягає у забороні або обмеженні певних видів господарювання. Діяльність людини в межах господарської зони має не вступати в протиріччя з завданнями НПП в цілому, а бути спрямованою саме на їх успішне виконання [7].

Регіональні ландшафтні парки

Багаторічний досвід створення та функціонування національних парків у різних державах світу доводить, що їх можливості як місць відпочинку є обмеженими. Головною причиною цього обмеження є виконання НПП переважно природоохоронних функцій. Через це в багатьох індустріальних країнах виникла потреба організації нової, додаткової до національного парку, категорії охоронних територій здебільшого рекреаційного призначення – природних парків. Такі парки мають відвернути увагу відвідувачів від особливо цінних в науково-природничому значенні НП, й задовольнити зростаючі рекреаційні потреби суспільства. Природний парк як окрема категорія охоронних

об'єктів був виділений на I Всесвітньому конгресі з національних парків, що відбувся в Сіетлі (США) у 1962 р.

Існує великий міжнародний досвід функціонування таких парків, які в різних країнах мають назву природних, ландшафтних, регіональних тощо. В Україні заповідні об'єкти цієї категорії називаються регіональними ландшафтними парками (далі - РЛП) [2].

РЛП як організаційна форма охорони природи в Україні почав застосовуватись в практиці охорони природи з 1990 року, коли був створений перший в Україні РЛП «Дністровський каньйон» у Тернопільській області. Як категорія природно-заповідного фонду РЛП був введений в нашій країні 1992 року Законом України «Про природно-заповідний фонд України».

Регіональні ландшафтні парки в Україні є природоохоронними рекреаційними установами місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення. Особливістю РЛП та їх основною відмінністю від НПП є те, що вони в більшій мірі, ніж національні парки, поєднують в собі природоохоронні та суто соціальні функції.

Основними цільовими функціями РЛП є: природоохоронна (збереження особливостей і краси ландшафту, цінних природних комплексів та об'єктів), охорона пам'яток культури і історії, рекреаційна (організація відпочинку і збереження високих рекреаційних якостей середовища), освітньо-пізнавальна (сприяння екологічній освіті, виховання патріотичного ставлення до рідної природи, культури та історії) [2, 4, 6].

Основними завданнями регіональних ландшафтних парків є збереження цінних природних та історико-культурних комплексів та об'єктів, відтворення порушених природних комплексів, створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах, сприяння екологічній освітньо-виховній роботі.

Придатність певної території для створення РЛП визначається його функціями та завданнями і залежить від наявності природних, культурних та історичних цінностей, можливостей проведення на їх базі екологічного виховання, різних видів рекреації, оздоровлення. Відповідно, бажано, щоб до території РЛП було включено відносно незмінні природні комплекси (типові або унікальні для даного регіону), природні екотопи з цінним рослинним і тваринним світом. Територія парку має бути «екологічно чистою», тобто характеризуватись відсутністю значного забруднення території, не містити (та не відчувати вплив ззовні) виробництв, діяльність яких призводить до погіршення стану довкілля та зниження її рекреаційної, оздоровчої і природоохоронної цінності. На території РЛП

мають бути об'єкти культурної та історичної спадщини, вона має бути привабливою та придатною для різних видів рекреації, мати освітню та виховну цінність.

На відміну від НПП, РЛП можуть створюватися поблизу великих міст. В цих умовах РЛП мають переваги саме як організаційна форма охорони природи: дозволяють враховувати роздробленість території, перетвореність природних умов, високі антропогенні навантаження, а також створюють передумови збереження невеликих, але досить добре збережених і цінних природних комплексів. Крім того, в цих умовах найбільш повно проявляються соціальні функції РЛП, зокрема можливість задоволення потреб міського населення у місцях відпочинку, можливість організації пізнавально-просвітницьких форм відпочинку тощо. РЛП є перспективною організаційною формою охорони природних територій саме в регіонах з високим ступенем господарської освоєності ландшафтів [4].

Загальною тенденцією у функціонуванні заповідних об'єктів РЛП є розширення спектру їх функцій. До функцій рекреаційного використання та збереження мальовничих ландшафтів з часом долучаються функції охорони природних та історико-культурних об'єктів, сприяння соціальному і економічному розвитку території, узгодженому з функцією охорони природи, організація туризму, екологічної освіти місцевого населення і відвідувачів, а також проведення наукових досліджень і моніторингу.

Таким чином РЛП (ПП) є багатофункціональними заповідними об'єктами. Відповідно, основою для організації діяльності по їх охороні і використанню є функціональне зонування території. В Україні в межах РЛП можуть виділятися функціональні зони, з урахуванням тих самих вимог, що встановлені для територій національних природних парків. Тут можуть бути виділені такі зони: заповідна, регульованої рекреації, стаціонарної рекреації, господарська. Влаштування території РЛП здійснюється на основі Проекту організації території РЛП, охорони, відновлення та рекреаційного використання його природних комплексів та об'єктів.

Враховуючи щільність заселеності нашої країни, а також високий ступінь перетвореності ландшафтів, потреба в створенні РЛП в Україні є дуже значною. Потенціальні можливості для створення РЛП мають Українські Карпати, Прикарпаття та Західне Поділля, для яких характерні мальовничі ландшафти, багатий рослинний та тваринний світ, наявні мінеральні джерела, де збереглось багато археологічних та історико-культурних пам'яток. Багатством рекреаційного потенціалу відзначаються узбережжя Чорного та Азовського морів. Особливо важливим є створення РЛП у східній частині України, у зв'язку з її значною урбанізованістю. Актуальним є формування мережі РЛП і для центральної частини України,

де НПП досі відсутні. Водночас, саме в цьому регіоні є багато історико-культурних цінностей та місць, пов'язаних з історією нашого народу [4, 6].

Заказники

Заказники є однією з найбільш розповсюджених в Україні категорій заповідних об'єктів і мають суттєве значення в мережі її ПЗФ.

Заказниками оголошуються природні території (акваторії) з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів. Вони виконують функції збереження та відтворення природних комплексів, видів чи природних ресурсів, підтримання загального екологічного балансу. Залежно від своєї природоохоронної, екологічної, наукової й іншої цінності заказники можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення [6].

Заказниками загальнодержавного значення оголошують території, на яких наявні природні комплекси та об'єкти, збереження яких має національне значення, а саме: види, занесені до Червоної книги України (а також світових та європейських «червоних» переліків), території, на яких зберігаються рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, території водно-болотних угідь міжнародного значення, території, яким притаманна виняткова господарська цінність (водоохоронна, ґрунтозахисна, лісогосподарська тощо), території, що забезпечують охорону генофонду цінних лікарських рослин та запасів їх сировини, унікальні печери, бальнеологічні ресурси тощо.

Заказниками місцевого значення оголошуються на територіях, природні комплекси та природні ресурси яких мають переважно регіональне або місцеве значення: види рослин і тварин, що підлягають особливій охороні на територіях областей та Автономної Республіки Крим, рослинні угруповання, типові та рідкісні для регіонів тощо.

Віднесення заказника до одного з наведених вище типів вказує на той основний об'єкт охорони, заради якого територію було оголошено заказником. Це може бути ландшафт в цілому, або ентомофауна, іхтіофауна, окремий вид тощо. Зрозуміло, що для збереження якоїсь частини природного комплексу необхідно зберегти весь комплекс.

Особливості режиму конкретного заказника визначаються на підставі обстеження території та наукового обґрунтування і визначаються комплексом факторів, зокрема: конкретною метою охорони, станом природних комплексів, впливом ззовні тощо. Тому режими різних заказників можуть значно різнитись [2].

На території заказника обмежується або забороняється господарська діяльність, здійснення якої може перешкоджати збереженню об'єкта охорони, тобто суперечить цілям та завданням заказника. Іншими словами, тут дозволяються ті види господарювання й в тих обсягах та в строках, які не впливають негативно на стан об'єктів охорони. Може бути ситуація,

коли заборона якогось виду користування ресурсами розповсюджується на частину території заказника.

Оголошення заказників провадиться без вилучення земельних ділянок у їх власників або користувачів, на яких і покладається забезпечення режиму охорони та збереження території. У зв'язку з цим в питаннях охорони заказників існують певні проблеми.

Часто територія одного заказника знаходиться у віданні декількох землекористувачів. Землі деяких заказників (або їх частини) взагалі не мають постійних користувачів і тоді заказник знаходиться у віданні місцевих рад (сільських, селищних, міських). Часто виконання завдань, що покладаються на заказник, вимагає не тільки пасивної охорони території, а й виконання конкретної практичної природоохоронної діяльності. Оскільки для здійснення цієї діяльності потрібні відповідні фахівці, то координація та проведення наукових досліджень у заказниках (як і пам'яток природи та заповідних урочищ) покладається на співробітників природних заповідників, що розташовані поблизу заказника [5].

Слід підкреслити, що заказники відіграють важливу роль у сучасній мережі ПЗФ України. Завдяки великому різноманіттю, багаточисельності та розміщенню в різних за природними і соціально-економічними умовами регіонах, вони фактично являють собою систему підтримки заповідників та НПП, яка підвищує ефект діяльності останніх [3].

Пам'ятки природи

Термін «пам'ятка природи» уперше ввів Олександр фон Гумбольдт у XVIII ст. Під час подорожі (1799-1804 рр.) Південною Америкою він побачив у Венесуелі велетенські дерева із родини мімозових. У своєму звіті про подорож він висловив думку про необхідність збереження таких об'єктів як «реліквій природи» або «пам'яток природи» і ввів це поняття у природоохоронну літературу [3].

Пам'ятка природи як категорія заповідних об'єктів застосовується в багатьох країнах, але часто, в різних країнах це поняття дещо відрізняється за змістом. На початку XX ст. велись дискусії про те, що саме потрібно вважати за пам'ятку природи – об'єкти живої чи неживої природи, окремі видатні витвори природи чи великі за площею природні ділянки, а чи й створені людиною елементи ландшафту.

За визначенням Закону «Про природно-заповідний фонд України», пам'ятками природи оголошуються окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне та пізнавальне значення. Територія чи окремий природний об'єкт, що мають особливу природоохоронну, наукову, пізнавальну, культурну, естетичну, господарську, оздоровчо-рекреаційну чи іншу цінність, є унікальними чи типовими для держави, оголошуються пам'ятками природи загальнодержавного значення. Територія чи окремий природний об'єкт, що

мають велику цінність, є унікальними чи типовими для певного регіону, оголошуються пам'ятками природи місцевого значення [6].

Залежно від характеру, походження і необхідного режиму охорони пам'ятки природи поділяються на такі типи:

комплексні – до яких можуть бути віднесені:

- ділянки мальовничих місцевостей,

- еталонні ділянки недоторканої природи,

- локальні території, на яких серед антропогенно-зміненого ландшафту збереглися рештки природних екосистем,

- природні ландшафти з унікальними формами рельєфу (гори, групи скель, ущелини, каньйони, групи печер, льодовикові цирки і долини, моренно-валунні гряди, гігантські полої тощо),

ботанічні – представляють собою:

- місця зростання цінних, реліктових, ендемічних, рідкісних і зникаючих видів рослин,

- лісові масиви та ділянки лісу, особливо цінні за своїми характеристиками (породним складом, продуктивністю, генетичними якостями тощо), а також зразки видатних досягнень лісогосподарської науки і практики,

- окремі гаї, дерева-довгожителі та їх біогрупи, дерева, що мають історико-меморіальне значення, дерева оригінальних форм, окремі екземпляри екзотів і реліктів, а також природні об'єкти штучного походження - стародавні алеї, парки, бульвари,

- зоологічні – оголошуються в місцях мешкання цінних, реліктових, ендемічних, рідкісних і зникаючих видів тварин, в місцях гніздування птахів, колоніальних поселень тварин тощо,

- гідрологічні – до яких відносять природні об'єкти, що відіграють важливу роль у підтримці гідрологічного режиму певних територій та мають водоохоронне значення -

- витoki річок, водно-болотні комплекси, ділянки заплав невеликих річок, ділянки морського узбережжя,

- окремі водні об'єкти – озера, ставки, водоспади,

- природні гідромінеральні комплекси - термальні і мінеральні водяні джерела, родовища лікувальних грязей,

- геологічні – являють собою геологічні відслонення, що мають особливу наукову цінність:

- опорні розрізи, стратотипи, виходи рідкісних мінералів, гірських порід і корисних копалин,

- геолого-географічні полігони, у тому числі класичні ділянки з особливо виразними слідами сейсмічних явищ, а також оголення розривних і складчастих порушень залягання гірських порід,

- останці, прояви карсту, печери, гроти, окремі мальовничі скелі, льодовикові валуни, визначні гори, еталонні ділянки родовищ корисних

копалин, місцезнаходження рідкісних чи особливо цінних палеонтологічних об'єктів, а також геологічні об'єкти штучного походження, наприклад, старі кар'єри тощо [4].

Оголошення пам'яток природи провадиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів [6].

Відповідно до мети оголошення, на території пам'яток природи забороняється будь-яка діяльність, що загрожує збереженню або призводить до деградації чи зміни їх первісного стану. За умови дотримання цих вимог пам'ятки природи можуть використовуватись у наукових (моніторинг стану навколишнього середовища, вивчення природних екосистем і їх компонентів), культурно-освітніх, оздоровчо-рекреаційних і естетичних цілях. Враховуючи велику різноманітність територій і об'єктів, що оголошуються пам'ятками природи, режими їх охорони та використання є надзвичайно різними. Припустимі види використання визначаються для кожної пам'ятки природи залежно від характеру й особливостей території чи об'єкту, їх стану, оточуючої території. Забезпечення дотримання встановленого режиму покладається на власників або користувачів земель та об'єктів, оголошених пам'ятками природи [2].

В сильно освоєних регіонах категорія пам'яток природи набуває виняткового значення для охорони малих за площею природних комплексів, що є необхідним для формування (або підтримання) екологічно збалансованої просторової структури ландшафту. Пам'ятка природи – переважаюча за кількістю об'єктів категорія ПЗФ України. В законодавстві України немає обмежень щодо площ, які можуть мати території та об'єкти цієї категорії. Проте, на практиці, пам'ятки природи в Україні – це здебільшого невеликі за площею і справді унікальні території або унікальні об'єкти, для яких часто при заповіданні взагалі не визначається площа (наприклад для окремих дерев чи джерел). Біля 70% пам'яток природи загальнодержавного значення мають площі від 10 до 100 га, найчастіше – декілька десятків га. Близько 10% пам'яток природи – мають площу менше 1 га. Найбільшою за розмірами є ботанічна пам'ятка природи «Холодний яр» у Черкаській області площею 553,0 га [2].

Заповідні урочища

Заповідні урочища (синоніми: резервати природи, заповідні ділянки природних ландшафтів) поряд із пам'ятками природи і національними парками є однією з найстаріших форм охорони природних об'єктів, яка найбільш широко застосовується в європейських країнах. Перші з них були організовані в колишній Чехословаччині 1838 року для охорони пралісів. Заповідними урочищами оголошуються лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні природні територіальні комплекси, що мають

важливе наукове, природоохоронне й естетичне значення. Заповідні урочища оголошуються з метою охорони їх в природному стані [3].

Особливості заповідних урочищ визначені в самій назві цієї категорії. Урочище – це примітна (визначна) ділянка місцевості з чітко сформованими природними межами (наприклад, степова балка, водойма тощо). Тобто, вимогою для території заповідного урочища є територіальна цілісність і природність меж. Водночас для їх території має бути встановлений суворий заповідний режим - тут забороняється будь-яка діяльність, що порушує природні процеси, які відбуваються у природних комплексах. Вимоги цього режиму аналогічні до режиму, встановленого для природних заповідників.

Функціональне призначення заповідних урочищ – збереження у природному стані цілісних ландшафтів. Ця функція визначає важливу роль заповідних урочищ у комплексному збереженні біологічного та ландшафтного різноманіття, а також у вивченні природних процесів, що протікають в них. Не важко помітити, що аналогічні функції виконують і природні заповідники, заповідні зони біосферних заповідників і національних природних парків. Та, на відміну від цих категорій ПЗФ, які є природоохоронними територіями загальнодержавного значення, заповідні урочища – території місцевого значення. Крім того, оголошення певної території заповідним урочищем провадиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів. Тобто на базі цих територій не створюються природоохоронні установи, а для управління ними - спеціальні адміністрації. Забезпечення режиму охорони та збереження території заповідних урочищ покладається на власників або користувачів відповідних земельних ділянок [4, 6].

До основних проблем, що потребують вирішення для забезпечення збереження природних комплексів заповідних урочищ, належать: вивчення стану територій та динаміки процесів, що відбуваються в природних комплексах, розробка теоретичних засад і методичних рекомендацій щодо встановлення сприятливого режиму охорони території конкретного заповідного урочища (обґрунтування режиму абсолютної чи регульованої заповідності), практичне втілення науково обґрунтованого режиму, тобто здійснення, при необхідності, конкретної природоохоронної діяльності, пошук можливостей покращення умов охорони (збільшення площі, створення охоронних зон). Можливості землекористувачів (землевласників) щодо розв'язання цих проблем є обмеженими, тому координацію та проведення наукових досліджень в межах заповідних урочищ, розробку методичних рекомендацій та деякі інші види діяльності мають здійснювати фахівці природних заповідників, розташованих у регіоні [2].

Ботанічні сади

Перші ботанічні сади на території України почали організовуватись на початку XIX століття. У 1804 році був закладений ботсад при Харківському університеті, у 1806 р. – при Вищій Волинській гімназії у м. Кременці, у 1812 році – Нікитський ботанічний сад у Криму. Ботанічні сади створюються з метою збереження, вивчення, акліматизації, розмноження в спеціально створених умовах та ефективного господарського використання рідкісних і типових видів місцевої та світової флори шляхом створення, поповнення і збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної та освітньої роботи [5].

Відповідно до наукової, культурної, естетичної та господарської цінності їх територій та колекцій, ботанічні сади можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення. До складу природно-заповідного фонду ця категорія була введена у 1983 році.

Ботанічні сади загальнодержавного значення є науково-дослідними природоохоронними установами, тоді як ботанічним садам місцевого значення статус науково-дослідної установи може бути наданий у встановленому порядку [2, 6].

Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами вилучаються з господарського використання і надаються ботанічним садам у постійне користування.

Ботанічні сади можуть бути як окремими юридичними особами, так і входити до складу науково-дослідної установи чи навчального закладу. Для управління ними створюються спеціальні адміністрації, в складі яких є наукові і науково-технічні співробітники, адміністративно-господарський персонал й служба охорони, або вони обслуговуються штатами того органу, у віданні якого перебувають.

На ботанічні сади покладається виконання таких основних завдань: збереження в штучних умовах колекцій живих рослин (особливо рідкісних і зникаючих видів) й інших ботанічних об'єктів, що мають наукове, навчальне, економічне і культурне значення, проведення науково-дослідних робіт, проведення учбово-педагогічної і науково-просвітницької роботи в галузі ботаніки й охорони природи, рослинництва і селекції, декоративного садівництва і ландшафтної архітектури [8].

До основних напрямків наукових досліджень, що здійснюються ботанічними садами відносяться: організація спеціальних експозицій, колекційних і експериментальних ділянок, розплідників, гербаріїв, допоміжних лабораторій, організація експедицій і участь в експедиціях інших установ з метою вивчення і мобілізації рослинних ресурсів і поповнення колекційних фондів, створення насінних фондів, обмін насіннями і живими рослинами з різними установами й організаціями, первинне вирощування, селекція і розмноження нових цінних у господарському відношенні видів рослин природної флори і інтродукованих культурних рослин для їхнього впровадження в різні

галузі господарства, розробка наукових основ і методів захисту інтродукованих рослин від шкідників і хвороб, розробка наукових основ декоративного садівництва і ландшафтної архітектури, проведення наукових конференцій і нарад, публікація наукових праць, каталогів насіння рослин, видання науково-популярної літератури, путівників і інших посібників, пов'язаних з науково-дослідною роботою і популяризацією діяльності ботанічних садів.

В межах території ботанічного саду забороняється будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню колекцій рослин. З огляду на багатофункціональність ботанічних садів, для забезпечення їх нормального функціонування, необхідного режиму охорони й ефективного використання, в межах їх території можуть бути виділені функціональні зони: експозиційна (призначена для проведення екскурсій та лекцій, ознайомлення відвідувачів з експозиціями ботсаду, прогулянок), наукова (призначена для розміщення експериментальних ділянок, колекцій тощо та проведення науково-дослідних робіт), заповідна (призначена для експериментів, наприклад, з інтродукції рідкісних і зникаючих видів рослин, для збереження особливо рідкісних та цінних видів тощо, відвідування її забороняється, крім випадків, коли воно пов'язано з проведенням наукових спостережень), адміністративно-господарська, де розміщені службові та господарські приміщення, здійснюється господарська діяльність [2].

Влаштування території, виділення зон різного призначення, конкретні задачі, науковий профіль, особливості режиму охорони і використання території визначаються при розробці Проекту організації території ботанічного саду [2].

Дендрологічні парки

Дендрологічні парки створюються з метою збереження і вивчення у спеціально створених умовах різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання [2, 6].

Основні завдання, а також напрямки науково-дослідної роботи в дендрологічних парках, а також організаційно-правові засади їх функціонування є такими самими, що і для ботанічних садів. Основною відмінністю є те, що увага дендрологічних парків спрямована на вивчення та збереження видів дерев та чагарників.

На території дендрологічних парків забороняється діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню дендрологічних колекцій. На ній може бути проведено зонування відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів.

Дендропарки загальнодержавного значення визначені законодавством як науково-дослідні природоохоронні установи, для

управління якими мають створюватись спеціальні адміністрації, з відповідними фахівцями, службою охорони, господарського обслуговування. Фактично такими установами в Україні є тільки дендропарки – «Тростянець», «Софіївка», «Олександрія», «Веселі Боковеньки», Сирецький, інші знаходяться у віданні різноманітних підприємств, установ, організацій [5].

Дендропарки загальнодержавного значення, що створені на базі старовинних парків, закладених у XVIII-XIX ст. від старовинних парків, що віднесені до парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, відрізняються головним чином тим, що є науково-дослідними установами або слугують базою для здійснення наукових досліджень з проблем лісівництва, дендрології та паркового будівництва для лісогосподарських підприємств, вищих навчальних закладів тощо [4].

Зоологічні парки

Зоологічні парки створюються з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ її розведення у неволі. До складу природно-заповідного фонду України ця категорія була введена 1983 року [5].

Відповідно до наукової, культурної, естетичної і господарської цінності колекцій, зоопарки, як об'єкти ПЗФ, можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення. Зоологічні парки загальнодержавного значення є природоохоронними, культурно-освітніми та науково-дослідними установами. Земельні ділянки, на яких вони розташовані, вилучаються з господарського використання і надаються зоопаркам в постійне користування [6].

Порядок діяльності кожного зоологічного парку загальнодержавного значення, особливості природоохоронного режиму та функціонування, його охорона регулюються індивідуальним положенням. До основних завдань зоологічних парків відносяться: формування та утримання колекцій тварин, широкий показ їх населенню, збереження і відтворення в штучних умовах видів тварин, яким загрожує зникнення, в першу чергу видів, занесених до Червоної книги України і міжнародних «червоних» переліків, а також інших видів, що мають велике наукове і культурно-просвітне значення, проведення науково-дослідних робіт, проведення навчально-виховної і культурно-освітньої роботи в галузі екології та охорони природи, зоології, етології, тваринництва, звірівництва і мисливського господарства, поширення еколого-освітніх знань, здійснення різноманітних форм культурного обслуговування, створення умов для відпочинку населення, при збереженні сприятливих умов утримання тварин.

Зоологічні парки, як науково-дослідні установи здійснюють свою наукову діяльність за такими основними напрямками:

- розробка наукових основ утримання та відтворення диких тварин у неволі,
- розведення диких тварин, особливо рідкісних і зникаючих видів, з метою збереження їхнього генофонду,
- розробка найбільш ефективних форм і методів експозиційної науково-просвітньої роботи,
- публікація наукової і популярної літератури, що відображає всі сторони діяльності зоологічного парку (наукові праці, путівники, інформаційні матеріали, довідники, проспекти екскурсій і лекцій, листівки, афіші, плакати, фотоальбоми) [2].

З метою забезпечення виконання зоологічними парками їх різнопланових завдань виділяються такі функціональні зони: експозиційна (призначена для стаціонарного утримання тварин і використання їх у культурно-пізнавальних цілях), наукова (призначена для проведення науково-дослідних робіт) рекреаційна (призначена для організації відпочинку та обслуговування відвідувачів парку) та господарська, в якій розміщуються адміністративні та господарські приміщення й об'єкти.

Для цих зон встановлюються різні режими охорони, використання та відвідування, а облаштування території зоопарку здійснюється відповідно до Проекту організації його території [2].

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва

Парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва оголошуються найбільш визначні та цінні зразки паркового будівництва з метою їх охорони та використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних і оздоровчих цілях.

Залежно від ступеня унікальності, естетичної, наукової, природоохоронної, рекреаційної й оздоровчої цінності, збереженості первісної планувальної структури тощо парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення.

Основним призначенням парків-пам'яток садово-паркового мистецтва є збереження, підтримання та відновлення паркових ландшафтних композицій, а також проведення екскурсій і масового відпочинку населення. Їх території можуть використовуватись і для проведення наукових досліджень. Природоохоронні функції поєднуються в них з історичними, культурними та естетичними.

Оголошення парків-пам'яток садово-паркового мистецтва може проводитись як з вилученням, так і без вилучення земельних ділянок у їх власників або користувачів. Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення є природоохоронними рекреаційними установами [6].

Проведення заходів щодо охорони і використання територій парків, їх утримання та реконструкція здійснюється за проектами організації території парків. Для кожного об'єкта має бути розроблено науково

обґрунтований проект утримання та реконструкції (або консервації, реставрації, відновлення), при необхідності здійснено функціональне зонування територій з розробкою спеціальних режимів охорони і використання, визначенням допустимих норм рекреаційного навантаження.

Утримання парку в належному стані вимагає здійснення постійного догляду за насадженнями, а саме проведення санітарних рубок, рубок реконструкції та догляду з підсадкою, замість загиблих, дерев ідентичного видового складу, вжиття заходів щодо запобігання самосіву, збереження композицій із дерев, чагарників і квітів, трав'яних газонів. За необхідності, при проектуванні на території парків можуть бути виділені функціональні зони, відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва забороняється будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує їх збереженню (порушення паркових композицій, будівництво нових споруд, пошкодження рослинного та ґрунтового покриву, архітектурних форм і споруд, знищення диких тварин, застосування будь-яких інших видів нецільового використання території та природних ресурсів).

Забезпечення охорони, утримання в належному стані, дотримання встановленого режиму їх використання покладається на адміністрації парків, або на підприємства, установи й організації, на землях і у віданні яких знаходяться парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва [4].

Значна частина парків-пам'яток садово-паркового мистецтва України - це старовинні парки, створені у XVII-XIX століттях. Парки закладались навколо великих маєтків, що були власністю окремих заможних родин. Створювались вони з використанням природних особливостей ландшафтів, що збагачувались штучними насадженнями, ставками, архітектурними спорудами і займали значні площі. В наш час старовинні парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва (і дендропарки) використовуються як місця масового відпочинку або як території оздоровчих та лікувальних установ. Зміна функцій старовинних парків призвела до перепланування окремих ділянок, будівництва споруд та об'єктів, не передбачених первісними проектами [5].

На сьогодні спеціальна адміністрація створена для управління тільки трьома видатними парками, розташованими в АР Крим – Масандрівським, Місхорським та Лівадійським. Управління іншими парками здійснюється підприємствами, установами, організаціями, у віданні та на землях яких знаходяться ці парки (школами-інтернатами, технікумами, профтехучилищами та іншими навчальними закладами, лікарнями і диспансерами, санаторіями, колективними сільськогосподарськими та лісогосподарськими підприємствами, науково-дослідними інститутами і дослідними станціями тощо). Багато парків не мають безпосередніх

землекористувачів, їх підпорядковано органам місцевого самоврядування. Відсутність спеціальних адміністрацій для управління парками призводить до того, що вони не забезпечуються належним доглядом за насадженнями та парковими спорудами [9].

Експлуатація парків в умовах інтенсивних рекреаційних навантажень і недостатнього догляду за насадженнями вносить суттєві зміни в загальну структуру цих природно-антропогенних комплексів. Для більшості парків актуальним є питання про проведення реконструкції насаджень, спрямованої на збагачення видового складу, відновлення первинних ландшафтів, повернення домінуючої ролі тим видам, які склали основу парку при його закладці, або у період розквіту.

Ще одним негативним моментом у проблемі збереження парків є випадки відчуження земельних ділянок парків та використання їх не за призначенням: під забудову, городи тощо, що пов'язано з тим, що межі заповідних об'єктів не перенесені в природу. Тому зараз на територіях багатьох старовинних парків-пам'яток садово-паркового мистецтва є багато об'єктів, які змінюють їх історичний вигляд - стадіони та спортивні майданчики, споруди установ, яким підпорядковано парки, недобудовані споруди, приватна забудова та ін. Така ситуація викликає особливе занепокоєння, бо парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва з повним правом можна вважати найбільш досконалим у естетичному відношенні видом перетвореного людиною ландшафту. Парки є не тільки територіями для відпочинку і прогулянок, а свого роду витворами мистецтва, які віддзеркалюють ставлення людини до природи й самі стають частиною довкілля [9].

Охоронні зони

Відповідно до чинного законодавства, з метою забезпечення встановлених режимів охорони природних комплексів та об'єктів природного заповідника та запобігання негативному впливу на них різних видів господарської діяльності, що здійснюється на прилеглих до нього територіях, установлюються охоронні зони. В разі необхідності охоронні зони можуть установлюватись і на територіях, прилеглих до територій і об'єктів ПЗФ інших категорій [1].

Територія (акваторія) охоронної зони не має статусу заповідної території і не відноситься до ПЗФ. Її призначенням є захист заповідної території від негативних впливів ззовні, що забезпечується введенням на території охоронної зони спеціального режиму з обмеженням або заборонаю певних видів господарської діяльності. Ця зона може виділятися фрагментарно навколо окремих найбільш цінних ділянок заповідного об'єкту або оточувати його з усіх боків суцільною смугою.

Охоронні зони установлюються без вилучення земельних ділянок у їх власників та користувачів.

Розміри та режим охоронної зони визначаються в кожному конкретному випадку. Розмір охоронної зони має бути таким, щоб забезпечити збереженість заповідного об'єкту, а це, в свою чергу, залежить як від характеру самого об'єкту охорони (порушеності його природних комплексів, стійкості екосистем, площі, конфігурації тощо), так і від інтенсивності та характеру господарської діяльності на прилеглих територіях. Отже, розміри охоронної зони можна визначити лише шляхом спеціального обстеження ландшафтів та господарської діяльності на прилеглих територіях.

Режим охоронної зони визначається на основі оцінки впливу господарської діяльності на навколишнє природне середовище. Сама ж оцінка такого впливу здійснюється на основі екологічної експертизи [2].

У межах охоронних зон не дозволяється будівництво промислових та інших об'єктів, розвиток такої господарської діяльності, яка може призвести до негативного впливу на територію чи об'єкт ПЗФ. Тут можуть бути заборонені чи обмежені геолого-розвідувальні роботи, видобуток корисних копалин, промислове та любительське рибальство, рубки лісу, полювання, влаштування місць масового відпочинку, туризм, застосування засобів хімізації сільського господарства, суцільна оранка масивів сільськогосподарських угідь тощо. Підприємства, установи й організації, на землях яких створюються охоронні зони здійснюють свою господарську діяльність з дотриманням установленого режиму охоронної зони [9].

2.3 Міжнародна класифікація природно-заповідних територій

Збір інформації та її аналіз щодо світової практики заповідання природних об'єктів здійснює міжнародна громадська організація – Міжнародний союз охорони природи (МСОП), заснована в 1948 р. Основним уставним видом діяльності МСОП є допомога співтовариствам будь-якого виду у справі збереження біорізноманіття і впровадження екологічно чистих та сталих методів використання природних ресурсів [10].

Згідно із класифікацією природоохоронних територій МСОП (1994 р.), яка є найбільш визнаною серед інших міжнародних класифікацій, природоохоронні території світу можуть бути шести категорій [11, 12].

Категорія Ia – Природний резерват суворої охорони (Strict Nature Reserve) – ділянка суші та/або моря, яка містить визначні або репрезентативні екосистеми, геологічні або фізіологічні особливості та/або види, які являють собою інтерес для наукових досліджень та/або моніторингу навколишнього середовища.

Об'єктами збереження є малопорушені природні території достатнього розміру, назавжди позбавлені антропогенного впливу. Ці об'єкти охороняються в дуже суворому режимі.

Категорія Ib – Територія для збереження дикої природи (Wilderness Area) – це велика незмінена або малозмінена ділянка суші та/або моря, де зберігся природний характер території без великих населених пунктів і постійного її відвідування населенням, охорона та управління якою спрямовані на збереження даної території у природному стані.

Категорія II – Національний парк (National Park) – це природна територія, призначена для охорони екологічної цілісності однієї або більшої кількості екосистем, недопущення їх руйнування й експлуатації, що має стати основою для забезпечення духовних, наукових, освітніх, рекреаційних і туристичних потреб населення, сумісних із цілями збереження природного середовища.

Категорія III – Пам'ятка природи (Natural Monument) – це невелика природоохоронна територія, яка виділяється для збереження пов'язаних з природою культурних цінностей, які є визначними або унікальними через їх рідкісність, типовість, естетичні якості або культурне значення.

Категорія IV – Територія для збереження природних середовищ і видів (Habitat/Species Management Area) – природоохоронна територія, яка виділяється з метою збереження для спеціального управління окремими популяціями видів чи їх місцезнаходженнями.

Категорія V – Територія охорони ландшафту/морська акваторія (Protected Landscape/Seascape) – природоохоронна та рекреаційна територія (акваторія), де в результаті тривалої взаємодії людини і природи виникла особлива територія (акваторія) із значною естетичною, екологічною та/або культурною цінністю.

Категорія VI – Територія охорони ресурсів (Managed Resource Protected Area) – велика природоохоронна територія, яка виділяється для довготривалої охорони, традиційного і сучасного збалансованого, контрольованого використання й постійного відтворення природних ресурсів і біорізноманіття, переважно незмінених екосистем, а також для невиснажливого використання населенням дарів природи.

Крім вищезазначених категорій МСОП, багатьма іншими міжнародними природоохоронними організаціями виділяються ще додатково чотири міжнародні категорії.

Категорія VII – Антропологічний резерват (Anthropological Reserve) – створюється для збереження історичних антропологічних цінностей природи, умов проживання популяцій унікальних, рідкісних та вимираючих корінних етносів, відтворення їх генофонду, забезпечення умов для їх традиційного ведення господарства тощо.

Категорія VIII – Територія багатопільового використання (Multiple Use Management Area) – створюється як зразок для різностороннього, здебільшого екологічно збалансованого, розвитку соціально-економічної сфери у природокористуванні та природовідтворенні, виваженого і невиснажливого ведення господарства.

Категорія IX – Біосферний резерват (Biosphere Reserve). На прохання зацікавленої держави визначається Міжнародною координаційною радою Програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера», тому є визнаним на міжнародному рівні відповідно до існуючих статутних рамок.

Категорія X – Об'єкт Світової природної спадщини (Natural World Heritage Sites). Створюється відповідно до вимог Конвенції про всесвітню спадщину.

Перші п'ять категорій спрямовані виключно на збереження біорізноманіття. Найсуворіший режим збереження характерний лише для перших трьох категорій, хоча можливий на окремих ділянках і природоохоронних територіях IV–X категорій [2, 4, 12].

Контрольні питання до теми 2

1. Які категорії територій та об'єктів ПЗФ встановлені законодавством України (перелічити)?
2. Які категорії територій та об'єктів ПЗФ мають природне походження (перелічити)?
3. Які категорії територій та об'єктів ПЗФ є штучно створеними (перелічити)?
4. Статус та завдання природних заповідників.
5. Вимоги щодо охорони природних комплексів та об'єктів природних заповідників.
6. Статус та завдання біосферних заповідників.
7. Структура території та особливості управління біосферними заповідниками.
8. Статус та завдання національних природних парків.
9. Структура території та вимоги щодо охорони природних комплексів та об'єктів національних природних парків.
10. Статус та завдання регіональних ландшафтних парків.
11. Статус та завдання заповідних урочищ, заказників та пам'яток природи.
12. Статус та завдання ботанічних садів.
13. Структура території та вимоги щодо режиму ботанічних садів.
14. Статус та завдання дендрологічних парків.
15. Статус і завдання зоологічних парків.
16. Структура території та вимоги щодо режиму зоологічних парків.
17. Статус і завдання парків-пам'яток садово-паркового мистецтва.

ТЕМА 3 ПОРЯДОК СТВОРЕННЯ І ОГолоШЕННЯ ОБ'ЄКТІВ ПЗФ.

На законодавчому рівні порядок створення об'єктів природно-заповідного фонду регламентується Законом України «Про природно-заповідний фонд України» [6].

Процедура створення об'єктів ПЗФ включає такі стадії (етапи):

1. Підготовка і подання клопотання щодо створення об'єкта ПЗФ.
2. Попередній розгляд клопотання.
3. Погодження клопотання із власниками та користувачами природних ресурсів у межах територій, рекомендованих для заповідання, а також погодження з місцевими органами влади і самоврядування всіх рівнів.
4. Розроблення проекту створення об'єкта ПЗФ.
5. Передача матеріалів до державних органів, уповноважених приймати рішення про оголошення територій та об'єктів ПЗФ. Прийняття рішення про оголошення територій та об'єктів ПЗФ.
6. Розроблення й затвердження Положення про території та об'єкти ПЗФ, оформлення охоронного зобов'язання.
7. Розроблення проекту відведення земельної ділянки для установ ПЗФ, оформлення державного акта на право користування землею, закріплення меж на місцевості.
8. Розроблення та затвердження проекту організації території [6].

Зазначені етапи створення об'єктів ПЗФ взаємопов'язані й вимагають проведення комплексу ретельно спланованих і якісно виконаних організаційних, наукових та інших заходів.

Статтею 51 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» визначено порядок підготовки та подання клопотання, перелік матеріалів, які включає в себе цей документ.

Підготовка клопотання – надзвичайно відповідальний етап створення об'єкта ПЗФ. Від того, наскільки глибоко, повно й обґрунтовано його, виконано та оформлено, чималою мірою залежить і кінцевий результат всього процесу створення об'єкта ПЗФ.

Клопотання включає в себе обґрунтування відповідності території, що пропонується для заповідання, природоохоронним, науковим, рекреаційним та іншим критеріям. Це обґрунтування має здійснюватися та оформлюватися на науковому рівні фахівцями із відповідною кваліфікацією.

Оснoву документального забезпечення клопотання складають його наукове обґрунтування, карта-схема майбутнього об'єкта, відомості про господарське використання території, землевласників та землекористувачів [4].

В науковому обґрунтуванні обов'язково вказуються:

Назва об'єкта. Доцільно давати об'єкту назву, під якою він відомий у лісових та земельних кадастрах, серед місцевих жителів, за назвою головного об'єкта охорони, навколишньої місцевості.

Площа об'єкта. Інформацію щодо цього краще отримати в регіональному управлінні земельних ресурсів чи у землекористувача.

Місцезнаходження об'єкта (область, район, найближчий на-селений пункт).

Точний опис меж об'єкта з прив'язкою до системи доріг, населених пунктів та інших довгочасних орієнтирів. В науковому обґрунтуванні створення об'єкта можуть подаватися декілька варіантів визначення меж об'єкта ПЗФ, та при цьому площа природно-заповідної території має забезпечувати самовідновлення природного комплексу та гарантувати його екологічну стабільність.

Землекористувач (якщо землекористувачів декілька, то необхідно вказати, яка частина території припадає на кожного землекористувача).

Загальна фізико-географічна характеристика об'єкта. Тут зазвичай вказують положення території за фізико-географічним та геоботанічним районуваннями України. Дізнатися про те, в якому регіоні знаходиться об'єкт, можна зі спеціальних довідників.

Історичний нарис має включати характеристику значних історичних подій, пов'язаних з об'єктом, а також історією його використання.

Загальна характеристика рослинності об'єкта (співвідношення типів рослинності, розподіл їх у рельєфі). Характеристика ценозів основних типів рослинності та рідкісних угруповань.

Особливості флори: кількість виявлених видів, характеристика флористичного ядра (тобто основного набору видів).

Рідкісні види флори, виявлені на об'єкті, їх коротка характери-стика (загальний ареал, екологічні особливості, характеристика популяцій на даному об'єкті).

Загальна характеристика фауни та її особливості (обов'язково зоогеографічні – тобто приналежність груп видів до певної зони, наприклад, тайгової чи лісостепу), фауністичне ядро та походження видів, що його складають (короткі відомості).

Фауністичні комплекси або поселення окремих видів тварин, виявлені на об'єкті (склад та розподіл по окремих природних комплексах тощо).

Характеристика рідкісних видів фауни (загальний ареал, особливості біології та екології видів, чисельність популяції на даному об'єкті тощо) [4].

Наукове значення даного об'єкта (в ландшафтному, ботанічному, зоологічному, гідрологічному, історико-культурному планах). Тут також вказується екологічне значення (водоохоронне, ґрунтозахисне або

господарське, має генофонд лікарських, їстівних рослин, грибів, інших ресурсів, мисливську фауну тощо). Це вказується й у висновку про можливе використання даної території.

Якщо об'єкт згадується або характеризується в науковій літературі, наводяться дані про ці наукові джерела.

Пропонована категорія охорони та основні пропозиції до режиму. Наприклад, категорії ландшафтного заказника чи комплексної пам'ятки природи забезпечують охорону усього комплексу біоти та ландшафтів і фактично є універсальними. В рекомендаціях до режиму треба визначити, що дозволяється робити на території об'єкта і що категорично забороняється. Дію певних факторів можна обмежити, наприклад, випас – кількістю голів худоби. Такі рекомендації мають бути погоджені із землекористувачем.

Обґрунтування має бути підписане вченими, координатором по створенню заповідних об'єктів організації та головою організації, що готує клопотання. Підписи науковців мають завірятися канцелярією наукових установ, де вони працюють, з мокрою печаткою установи.

Необхідно звернути увагу на те, що не в усіх наукових обґрунтуваннях чітко додержуються викладеної послідовності пунктів та наводять усі зазначені характеристики, проте чим більш детально обґрунтування підготовлено, тим більш авторитетно воно виглядає.

До клопотання також можуть додаватися інші матеріали, що підтверджують і доповнюють обґрунтування необхідності створення об'єкта ПЗФ. Такими матеріалами, зокрема, можуть бути: характеристика історико-культурної цінності території, етнографічне значення об'єкта, сучасний стан та перспективи розвитку рекреації та народних промислів, пропозиції щодо діяльності майбутньої природоохоронної установи.

Клопотання щодо створення можуть подавати наукові установи, природоохоронні громадські організації, підрозділи центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища, інші зацікавлені установи, організації та громадяни.

Клопотання щодо створення об'єктів загальнодержавного значення розглядається центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища у місячний термін, після чого про результати цього розгляду повідомляють ініціаторів клопотання, а також місцевий підрозділ цього центрального органу виконавчої влади, якому доручається погодження клопотання із землевласниками та землекористувачами.

Клопотання щодо створення об'єкта ПЗФ місцевого значення розглядають обласні підрозділи центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища.

Погодження клопотання із власниками і користувачами земельних ділянок оформляється листами-погодженнями, в яких зазначається, на

яких умовах (з вилученням або без вилучення) землі включаються до складу майбутнього об'єкта ПЗФ [4].

Процес погодження клопотання також є складним етапом створення об'єкта ПЗФ і вимагає ретельного планування. У разі схвалення клопотання, центральному органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища на місцях доручається провести погодження клопотання із землевласниками та землекористувачами стосовно визначення меж та площі об'єкта, порядку використання природних ресурсів на його території після заповідання та отримання принципової згоди на заповідання.

Організацію цього процесу рекомендовано розпочинати із проведення презентації клопотання за участю всіх зацікавлених сторін, ініціаторів створення, науковців, представників місцевої громади тощо. Під час презентації на розгляд виносяться ключові питання, пов'язані з природоохоронною, науковою, рекреаційною та іншими цінностями даної території, обговорюється можливість включення до території додаткових ділянок, визначаються межі та необхідність встановлення режиму використання території. Проводиться також ознайомлення з досвідом роботи як існуючих установ ПЗФ в Україні, так і за кордоном, роз'яснення специфіки діяльності, значення для економіки регіону, можливості міжнародної співпраці тощо.

Результати узгодження клопотання узагальнюються і подаються на розгляд до спеціально уповноваженого урядового органу в галузі заповідної справи.

Узгодження із власниками та користувачами земельних ділянок, органами місцевого самоврядування та зацікавленими організаціями є копітким і відповідальним етапом створення об'єкта ПЗФ. Як зазначалося вище, для території, що включається до складу об'єкта ПЗФ із вилученням земель, це узгодження проводиться відповідно до Земельного кодексу України [13].

Матеріали щодо погодження місця розташування об'єкта мають включати в себе наступні документи:

- відомість про землі, що передаються в користування, із зазначенням даних щодо землекористувачів, землевласників, місцевих рад із розшифровкою за угіддями. Ця відомість має бути підписана головним землевпорядником адміністративного району й завірена печаткою;
- погодження землевласників та землекористувачів;
- рішення сільської (селищної) чи міської ради;
- висновок районного органу містобудування й архітектури та охорони культурної спадщини;
- висновок районного органу земельних ресурсів;
- висновок районного санітарно-епідемічного органу;
- висновок районного природоохоронного органу;

- рішення районної ради;
- висновок районної державної адміністрації;
- погодження відповідних обласних управлінь зацікавлених міністерств та відомств;
- висновок обласного органу містобудування й архітектури та охорони культурної спадщини;
- висновок обласного органу земельних ресурсів;
- висновок обласного санітарно-епідемічного органу;
- висновок обласного природоохоронного органу;
- висновок обласної державної адміністрації;
- рішення обласної ради про затвердження матеріалів погодження;
- карта території з підписами відповідальних осіб та печатками землевласників і землекористувачів, місцевих рад, районного органу земельних ресурсів [4].

Нарешті завдання на розробку проектів створення об'єкта ПЗФ узгоджується зі спеціально уповноваженим підрозділом у галузі заповідної справи. На основі цього завдання й виконується власне проектування природно-заповідних територій.

З метою недопущення знищення або руйнування в результаті господарської діяльності цінних для заповідання територій та об'єктів до прийняття у встановленому порядку рішень про організацію чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду і виділення необхідних для цього коштів проводиться їх резервування на період до п'яти років [6].

Резервуванню підлягають території, що включають землі державної та комунальної власності.

Території, що резервуються з метою наступного заповідання, залишаються у віданні їх землевласників та землекористувачів і використовуються за цільовим призначенням із додержанням особливих вимог охорони навколишнього природного середовища та обмежень, що визначаються рішенням про резервування. Провадження на таких територіях діяльності, що призводить до зміни угідь, на земельних ділянках усіх категорій земель (боліт, степів, сіножатей, пасовищ, земельних лісових ділянок) забороняється.

Рішення про резервування приймає орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, який передає земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність та користування відповідно до повноважень, визначених статтею 122 Земельного кодексу України, на підставі технічної документації із землеустрою щодо резервування цінних для заповідання територій та об'єктів [13].

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим у сфері охорони навколишнього

природного середовища, структурний підрозділ обласної, Київської чи Севастопольської міської державної адміністрації у сфері охорони навколишнього природного середовища, наукова установа, природоохоронне громадське об'єднання звертаються до органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, який передає земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність та користування відповідно до повноважень, визначених статтею 122 Земельного кодексу України, з клопотанням про надання дозволу на розроблення технічної документації із землеустрою щодо резервування цінних для заповідання територій та об'єктів [6, 13].

До клопотання додаються графічні матеріали, на яких зазначено бажане місце розташування цінних для заповідання територій та об'єктів, обґрунтування необхідності їх заповідання.

Орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування у межах своїх повноважень у десятиденний строк розглядає зазначене клопотання і надає дозвіл на розроблення технічної документації із землеустрою щодо резервування цінних для заповідання територій та об'єктів або мотивовану відмову в його наданні. Підставою для відмови у наданні такого дозволу може бути лише невідповідність місця розташування цінних для заповідання територій та об'єктів вимогам законів та прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів.

У разі надання дозволу на розроблення технічної документації із землеустрою щодо резервування цінних для заповідання територій та об'єктів Рада міністрів Автономної Республіки Крим, органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, які передають земельні ділянки державної чи комунальної власності у власність та користування відповідно до повноважень, визначених статтею 122 Земельного кодексу України, зобов'язані протягом десяти робочих днів з дня прийняття такого рішення відобразити на картографічній основі Державного земельного кадастру орієнтовне місце розташування цінних для заповідання територій та об'єктів, а також дату та номер відповідного рішення. Зазначена інформація оприлюднюється на офіційному веб-сайті центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин, на безоплатній основі [6, 13].

Орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування у десятиденний строк з дня отримання технічної документації із землеустрою щодо резервування цінних для заповідання територій та об'єктів приймає рішення про її затвердження та резервування цінних для заповідання територій та об'єктів [6].

Контрольні питання до теми 3

1. Зміст клопотання про створення чи оголошення територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного та місцевого значення.

2. Порядок створення і оголошення територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення.

3. Порядок створення і оголошення територій та об'єктів ПЗФ місцевого значення.

4. Завдання резервування цінних природних територій з метою наступного створення нових територій та об'єктів ПЗФ.

5. Які види діяльності забороняються на територіях, що резервуються з метою подальшого заповідання?

6. Що таке охоронне зобов'язання, ким та з якою метою воно складається?

ТЕМА 4 ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЗФ УКРАЇНИ

Відносини в галузі охорони і використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, відтворення його природних комплексів регулюються Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» [14], Законом України «Про природно-заповідний фонд України» [6], Земельним кодексом [13] та іншими актами законодавства України.

Законодавством України природно-заповідний фонд охороняється як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення і використання. Україна розглядає цей фонд як складову частину світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною.

4.1 Правовий режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду

Закон України «Про природно-заповідний фонд України» визначає правові основи організації, охорони, ефективного використання природно-заповідного фонду, відтворення його природних комплексів та об'єктів [6].

Завдання, науковий профіль, характер функціонування і режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду визначаються у *Положеннях* про них, які розробляються відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [2, 6].

Найбільше регулююче значення мають положення про конкретні заказники, оскільки в цих документах встановлено, яка саме діяльність обмежується або забороняється на території відповідного заказника, маючи на увазі діяльність, що суперечить цілям і завданням, передбаченим положенням про заказник. Зважаючи на множинність видів заказників, визначення особливостей правового режиму кожного з них виявилось доцільним встановити не на рівні закону, а саме в положеннях про конкретні території.

При цьому загальним правилом відносно заказників є здійснення господарської, наукової та іншої діяльності, що не суперечить цілям і завданням заказника, з додержанням загальних вимог екологічного законодавства.

Деякі вимоги щодо правового режиму територій та об'єктів ПЗФ містяться і в природоресурсних кодексах та законах. Ними, зокрема, обмежується режим загального лісо-, водокористування, а також

користування рослинним світом і об'єктами тваринного світу на відповідних територіях [1].

Конкретні вимоги до режиму окремих заповідних територій та об'єктів у межах, визначених законодавством, можуть встановлюватися положеннями про ці території чи об'єкти.

Режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду – це сукупність науково-обґрунтованих екологічних вимог, норм і правил, які визначають правовий статус, призначення цих територій та об'єктів, характер допустимої діяльності в них, порядок охорони, використання і відтворення їх природних комплексів.

Режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду визначається відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» з урахуванням їх класифікації та цільового призначення [6].

З метою визначення та обґрунтування заходів щодо провадження відповідно до законодавства та вимог міжнародних договорів природоохоронної, науково-дослідної, рекреаційної, господарської діяльності, охорони, відтворення та використання природних комплексів та об'єктів, які передбачається здійснити протягом п'яти років, а також стратегії розвитку об'єкта природно-заповідного фонду на десять років розробляється *Проект організації території об'єкта природно-заповідного фонду* [1].

Найбільш жорсткий режим обмеження (аж до повної заборони) господарської діяльності законодавством встановлений для територій природних заповідників і прирівняних до них заповідних зон біосферних заповідників і національних природних парків.

Території та об'єкти, що мають особливу екологічну, наукову, естетичну, господарську, а також історико-культурну цінність, підлягають *комплексній охороні*, порядок здійснення якої визначається положенням щодо кожної з таких територій чи об'єктів, яке, відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» та законодавства України про охорону пам'яток історії та культури, затверджується центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища та центральним органом виконавчої влади в галузі культури [4].

Статус земель, зайнятих під територіями та об'єктами ПЗФ, визначається Законом України «Про природно-заповідний фонд України» та Земельним кодексом України [6, 13].

Відповідно до статей 19 та 43 Земельного кодексу України ці землі віднесено до категорії земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення [13].

Землі природно-заповідного фонду – це ділянки суші і водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу

цінність, яким відповідно до закону надано статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Землі природно-заповідного фонду України, а також землі територій та об'єктів, що мають особливу екологічну, наукову, естетичну, господарську цінність і є об'єктами комплексної охорони, належать до земель природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного або історико-культурного призначення.

На землях природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного або історико-культурного призначення забороняється будь-яка діяльність, яка негативно впливає або може негативно впливати на стан природних та історико-культурних комплексів та об'єктів чи перешкоджає їх використанню за цільовим призначенням [13].

Межі територій та об'єктів природно-заповідного фонду встановлюються в натурі відповідно до законодавства. До встановлення меж територій та об'єктів природно-заповідного фонду в натурі їх межі визначаються відповідно до проектів створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду [2].

З метою недопущення знищення або руйнування в результаті господарської діяльності цінних для заповідання природних територій та об'єктів до прийняття рішень про організацію чи оголошення територій та об'єктів ПЗФ проводиться їх *резервування* [6].

Території, що резервуються з метою подальшого заповідання, залишаються у віданні їх землевласників та землекористувачів і використовуються за цільовим призначенням з додержанням особливих вимог охорони навколишнього природного середовища, що визначаються *рішеннями про резервування* [4].

За загальним правилом, встановленим ст. 45 Земельного Кодексу України, землі природно-заповідного фонду можуть перебувати у *державній, комунальній та приватній власності* [13].

При цьому право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси та багаторічні насадження, які на ній знаходяться.

Суб'єктом права державної власності на землю є держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади: Кабінет Міністрів України, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київську та Севастопольську міські, районні державні адміністрації відповідно до закону [6].

Територіальні громади є суб'єктами права комунальної власності, вони реалізують це право як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування (сільські, селищні, міські ради).

Громадяни та юридичні особи виступають суб'єктами права приватної власності [6].

Території та об'єкти природно-заповідного фонду з додержанням вимог, встановлених Законом України «Про природно-заповідний фонд

України» та іншими актами законодавства України, можуть використовуватися:

- у природоохоронних цілях;
- у науково-дослідних цілях;
- в оздоровчих та інших рекреаційних цілях;
- в освітньо-виховних цілях;
- для потреб моніторингу навколишнього природного середовища

[2].

Встановлені основні види використання, а також заготівля деревини, лікарських та інших цінних рослин, їх плодів, сіна, випасання худоби, мисливство, рибальство та інші види використання можуть здійснюватися лише за умови, що така діяльність не суперечить цільовому призначенню територій та об'єктів природно-заповідного фонду, встановленим вимогам щодо охорони, відтворення й використання їх природних комплексів та окремих об'єктів.

Спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду здійснюється в межах ліміту і на підставі дозволу на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Перелік встановлених видів використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду і порядок їх використання визначаються режимом територій та об'єктів природно-заповідного фонду [6].

До основних засобів збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду відносяться:

- встановлення заповідного режиму;
- організація систематичних спостережень за станом заповідних природних комплексів та об'єктів;
- проведення комплексних досліджень з метою розробки наукових основ їх збереження та ефективного використання;
- додержання вимог щодо охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду під час здійснення господарської, управлінської та іншої діяльності, розробки проектної і проектно-планувальної документації, землевпорядкування, лісовпорядкування, проведення екологічних експертиз;
- запровадження економічних важелів стимулювання їх охорони;
- здійснення державного та громадського контролю за додержанням режиму їх охорони та використання;
- встановлення підвищеної відповідальності за порушення режиму їх охорони та використання, а також за знищення та пошкодження заповідних природних комплексів та об'єктів;
- проведення широкого міжнародного співробітництва у цій сфері;
- проведення інших заходів з метою збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду [6].

Однак при реалізації зазначених завдань актуальним залишається питання пошуку компромісів між екологічними пріоритетами та станом навколишнього природного середовища з одного боку та нагальними суспільними, передусім економічними, інтересами держави й її фінансово-економічним потенціалом з іншого.

Території природних заповідників, заповідні зони біосферних заповідників, землі та інші природні ресурси, надані національним природним паркам, є власністю Українського народу.

Регіональні ландшафтні парки, зони - буферна, антропогенних ландшафтів, регульованого заповідного режиму біосферних заповідників, землі та інші природні ресурси, включені до складу, але не надані національним природним паркам, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть перебувати як у власності Українського народу, так і в інших формах власності, передбачених законодавством України [6].

Ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки, створені до прийняття цього Закону, не підлягають приватизації.

У разі зміни форм власності на землю, на якій знаходяться заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, землевласники зобов'язані забезпечувати режим їх охорони і збереження з відповідною перереєстрацією охоронного зобов'язання.

Землі природно-заповідного фонду є землями з особливим режимом охорони і повністю або частково вилучені з господарського обороту.

Стаття 45 Земельного кодексу України (ЗК України) передбачає, що землі природно-заповідного фонду можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності.

Згідно з ч. 3 ст. 83 та ч. 4 статті 84 ЗК України до земель державної та комунальної власності, які не можуть передаватись у приватну власність, належать зокрема, землі під об'єктами природно-заповідного фонду, історико-культурного та оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну та історико-культурну цінність, якщо інше не передбачено законом [13].

Відповідно до частини 2 статті 45 ЗК України порядок використання земель природно-заповідного фонду визначається законом «Про природно-заповідний фонд України».

Із змісту частини 1 статті 4 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» території природних заповідників, заповідні зони біосферних заповідників, землі та інші природні ресурси, надані національним природним паркам, є власністю Українського народу та можуть перебувати лише у державній власності, що фактично і передбачено статтею 84 ЗК України [6, 13].

Землі, на яких знаходяться регіональні ландшафтні парки, зони - буферна, антропогенних ландшафтів, регульованого заповідного режиму біосферних заповідників, землі, включені до складу, але не надані національним природним паркам, землі, на яких знаходяться заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть перебувати як у власності Українського народу (державній власності), так і в інших формах власності, передбачених законодавством України (комунальній чи приватній).

Землі, на яких знаходяться ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки, створені до прийняття Закону України «Про природно-заповідний фонд України», не підлягають приватизації, тобто можуть перебувати або у державній, або у комунальній власності.

Землі, на яких знаходяться штучно створені об'єкти (ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва) можуть перебувати у приватній власності, якщо ці об'єкти були створені на приватизованих у встановленому порядку землях.

Таким чином, чинне земельне законодавство не передбачає можливості і не встановлює порядку безоплатної приватизації громадянами земельних ділянок, які відносяться до земель природно-заповідного фонду. Положення статті 45 ЗК України, яка передбачає, що землі природно-заповідного фонду можуть перебувати, зокрема, у приватній власності, ми розуміємо таким чином, що громадяни у встановленому законодавством порядку можуть створити на належних їм на праві власності земельних ділянках ряд об'єктів природно-заповідного фонду відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України», і тоді земельні ділянки, на яких вони розміщені, перебуватимуть у приватній власності (при цьому зміниться і цільове призначення земельної ділянки (чи її частини) і вона буде відноситись до земель природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення) [13].

Частина 2 статті 20 ЗК України передбачає, що зміна цільового призначення земель провадиться органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування, які, зокрема, приймають рішення про створення об'єктів природоохоронного призначення.

Компетенція органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо створення чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду передбачена статтею 53 Закону України «Про природно-заповідний фонд України».

Проте, і за цих умов слід мати на увазі, що відповідно до пункту 1 статті 91 ЗК України забезпечення використання земельних ділянок за цільовим призначенням є обов'язком власників земельних ділянок [13].

Відповідно до статті 9 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [6], території та об'єкти природно-заповідного фонду з

додержанням вимог, встановлених цим Законом та іншими актами законодавства України, можуть використовуватися: у природоохоронних цілях; у науково-дослідних цілях; в оздоровчих та інших рекреаційних цілях; в освітньо-виховних цілях; для потреб моніторингу навколишнього природного середовища.

Крім того, законодавство допускає додаткові види використання земель природно-заповідного фонду: для заготівлі деревини, лікарських та інших цінних рослин, їх плодів, сіна, випасання худоби, мисливства, рибальства та інші види використання, однак усі види використання можуть здійснюватися лише за умови, що така діяльність не суперечить цільовому призначенню територій та об'єктів природно-заповідного фонду та встановленому для них правовому режиму. Цим, відповідно, і визначено межі права власності та права користування такими земельними ділянками [1].

4.2 Управління в галузі організації, охорони та використання природно-заповідного фонду

Уповноваженими органами державного управління в галузі організації, охорони та використання природно-заповідного фонду є центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації.

Для забезпечення державного управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду можуть утворюватися спеціальні підрозділи центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій.

Управління природними заповідниками, біосферними заповідниками, національними природними парками, ботанічними садами, дендрологічними та зоологічними парками загальнодержавного значення, а також регіональними ландшафтними парками здійснюється їх спеціальними адміністраціями. Спеціальні адміністрації очолюють керівники, які мають екологічну, біологічну або географічну освіту та які призначаються за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, а на території Автономної Республіки Крим - також з Головою Ради міністрів Автономної Республіки Крим.

Спеціальні адміністрації можуть створюватися також для управління ботанічними садами, дендрологічними парками, зоологічними парками місцевого значення та парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва за рішенням органів, у віданні яких вони перебувають.

До складу спеціальної адміністрації по управлінню територіями та об'єктами природно-заповідного фонду входять відповідні наукові підрозділи, служби охорони, екологічної освіти, господарського та іншого обслуговування.

Спеціальні адміністрації здійснюють управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду відповідно до положень про території та об'єкти природно-заповідного фонду і проектів організації територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду, для яких не створюються спеціальні адміністрації, здійснюється підприємствами, установами та організаціями, у віданні яких перебувають ці території та об'єкти.

Об'єднання громадян, статутами яких передбачена діяльність у галузі охорони навколишнього природного середовища, мають право на участь в управлінні територіями та об'єктами природно-заповідного фонду шляхом:

- внесення пропозицій щодо організації нових територій та об'єктів природно-заповідного фонду, забезпечення їх охорони, ефективного використання і відтворення природних комплексів та об'єктів;
- сприяння державним органам в їх діяльності у цій сфері;
- участі у встановленому порядку у здійсненні оцінки впливу на довкілля об'єктів, що негативно впливають чи можуть негативно вплинути на стан територій та об'єктів природно-заповідного фонду;
- участі у контролі за додержанням режиму таких територій та об'єктів;
- здійснення відповідно до законодавства України інших заходів, передбачених їх статутами [6].

4.3 Науково-дослідні роботи на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду

Науково-дослідна робота на територіях природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків та інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду проводиться з метою вивчення природних процесів, забезпечення постійного спостереження за їх змінами, екологічного прогнозування, розробки наукових основ охорони,

відтворення і використання природних ресурсів та особливо цінних об'єктів.

Основні напрями наукових досліджень на територіях природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків визначаються з урахуванням програм і планів науково-дослідних робіт, які затверджуються Національною академією наук України та центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Для ведення наукових досліджень у складі адміністрації природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, а також ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків загальнодержавного значення створюються відповідні наукові підрозділи, структура, штати, кошторис витрат яких затверджуються органами, у підпорядкуванні яких перебувають зазначені об'єкти природно-заповідного фонду [2, 8].

В разі необхідності наукові підрозділи можуть створюватися також у складі адміністрації регіональних ландшафтних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків місцевого значення, а також парків-пам'яток садово-паркового мистецтва.

Наукові дослідження на території природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, регіональних ландшафтних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва можуть здійснюватись іншими науково-дослідними установами та організаціями на основі єдиних програм і планів науково-дослідних робіт чи спеціальних угод між цими установами та організаціями і адміністраціями державних заповідників й інших територій та об'єктів природно-заповідного фонду. В разі відсутності адміністрацій ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків місцевого значення та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва такі угоди укладаються заінтересованими науковими установами та організаціями з органами, в підпорядкуванні яких перебувають зазначені об'єкти природно-заповідного фонду.

На території заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ та інших територіях і об'єктах природно-заповідного фонду, де не створені спеціальні наукові підрозділи, дослідження організуються природними заповідниками, біосферними заповідниками, національними природними парками, ботанічними садами та дендрологічними парками загальнодержавного значення, розташованими у цих регіонах.

Координацію наукових досліджень на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду України здійснює Національна академія наук України разом з центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Для вирішення наукових і науково-технічних проблем у природних заповідниках, біосферних заповідниках, національних природних парках, ботанічних садах створюються наукові або науково-технічні ради, до складу яких включаються провідні науковці та фахівці. Склад таких рад, їх завдання та порядок діяльності визначаються органами, у підпорядкуванні яких перебувають об'єкти природно-заповідного фонду зазначених категорій.

Відповідні наукові та науково-технічні ради можуть створюватися також при дендрологічних і зоологічних парках. Навчально-виховна робота учбових закладів на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду проводиться на основі угод, укладених з їх адміністраціями чи підприємствами, установами та організаціями, у підпорядкуванні яких перебувають вказані території та об'єкти.

Основною формою узагальнення результатів наукових досліджень та спостережень за станом і змінами природних комплексів, виконаних у природних заповідниках, біосферних заповідниках, національних природних парках, є їх літописи природи, матеріали яких використовуються для оцінки стану навколишнього природного середовища, розроблення заходів щодо охорони та ефективного використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки.

Порядок підготовки та програма Літопису природи затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, разом із Національною академією наук України [4].

На виконання Закону України «Про природно-заповідний фонд України» діє Положення про наукову діяльність заповідників та національних природних парків України. Цим документом визначено, що *Літопис природи* – головна наукова тема, яка ведеться постійно, а результати досліджень щорічно оформляються у вигляді окремих томів. Кожний том Літопису природи затверджується директором природно-заповідної установи, в якій зберігається оригінал річного тому, а копії до першого травня поточного року надсилаються до органу, в підпорядкуванні якого перебуває природно-заповідна установа, а також до центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища України, який здійснює методичне забезпечення ведення Літопису природи у біосферних і природних заповідниках, а також національних природних парках.

Загальний обсяг робіт із Літопису природи кожен природний заповідник, біосферний заповідник, національний природний парк планує залежно від забезпеченості штатними працівниками та обладнанням, можливості запрошувати спеціалістів інших установ [4].

Ведення Літопису природи складається з 11 розділів.

Розділ 1. Загальні відомості про природний заповідник, біосферний заповідник, національний природний парк. В розділі надається інформація про територіальну структуру та її функціональне зонування.

У першому томі Літопису вміщений текст документа про створення природного заповідника, національного природного парку, біосферного заповідника. Наведено картосхему, дані про його розміри, границі, адміністративне розташування.

У кожному томі Літопису подаються відомості про адміністративне розташування природно-заповідної території (область, район, село), вказується місцезнаходження центральної садиби установи, садиб філіалів чи відділень, шляхи сполучення з ними, а також населені пункти, які входять до складу природно-заповідної території та які її безпосередньо оточують (подається картосхема розташування). Окремо наводиться адміністративний поділ природно-заповідної території на лісництва, ділянки і кордони тощо. Наводиться їх кількісний і якісний склад, назви, площі. Подаються відомості про зміни розмірів функціональних зон та границь, а також про зміни типів угідь, зведення нових будівель, кордонів тощо. Для охоронної зони наводиться її схема, дані про землекористування, площу.

Розділ 2. Наукові полігони. У розділі описують наукові полігони природно-заповідної території.

До наукових полігонів належать стаціонарні ділянки спостережень: постійні пробні площі, профілі та трансекти. Вони забезпечують вивчення природного розвитку екосистем та змін внаслідок антропогенного впливу. Їх кількість залежить від різноманітності природних умов і розміру природно-заповідної території, кількості науковців, можливості діставатися до них. Розміри площ визначаються метою дослідження, типом рослинності, складністю структури ценозів, але вони мусять підходити для спостережень протягом тривалого часу.

На кожен постійну пробну площу мусить бути заведений пас-порт. Профілі та трансекти закладаються з метою проведення різних видів спостережень – екологічних, фенологічних, зоологічних та інших з тим, щоб ними були охоплені різні геоморфологічні елементи екосистем.

Розділ 3. Абіотичне середовище. У загальних рисах описується абіотичне середовище, зокрема клімат, для якого наводяться основні метеорологічні показники та характеристика сезонів року, гідрологічні та рельєфні умови. Метеостанція є обов'язковою частиною природно-заповідної науково-дослідної установи. У рівнинних умовах метеостанцію бажано розташовувати в центрі території, а в гірських, які охоплюють декілька вертикальних поясів, слід мати декілька метеостанцій в основних висотних поясах. У першому томі Літопису природи вміщують детальну характеристику всіх водойм (озер, ставків, річок, боліт, прилеглих частин моря та ділянок його узбережжя, виходів ґрунтових вод тощо). Для першого тому Літопису природи також доцільно провести фіксацію

основних елементів рельєфу річкових долин, їх терас, горбів та інших підвищень, ярів та балок, карстових ліжок тощо. Вони фіксуються на картосхемі в перший рік схематично, далі щороку проводиться їх деталізація на різних ділянках. В перший рік важливо закласти ділянки для багаторічних спостережень у тих місцях, де більш активно відбуваються зміни рельєфу.

Розділ 4. Рослинний світ. Фіксується склад флори, будова фітоценозів, основні едифікатори та домінанти, вивчаються рекреаційні зміни. Здійснюється екологічний моніторинг фонових, рідкісних видів і угруповань. Особлива увага повинна приділятися видам, занесеним до Червоної книги України, та фітоценозам, занесеним до Зеленої книги України.

Розділ 5. Тваринний світ. Цей розділ передбачає збір, накопичення і узагальнення даних про видове різноманіття тварин, особливості динаміки їх чисельності, територіального розміщення, розмноження, міграції, взаємодії з іншими видами, еколого-фауністичні комплекси. У рамках програми здійснюється екологічний моніторинг фонових, рідкісних видів і фауністичних угруповань. Щороку до Літопису природи вносяться списки видів, виявлених під час досліджень поточного року із різних груп біоти, детально відмічається точне місцезнаходження і ставиться дата зустрічі. Необхідно фіксувати та досліджувати види, занесені до Червоної книги України і які підлягають регіональній охороні.

Розділ 6. Збереження видів рослин і тварин, природних середовищ, що занесені в чинні для України міжнародні переліки. Особлива увага повинна приділятися вивченню видів, занесених до Європейського Червоного списку рослин і тварин, що знаходяться під загрозою зникнення у світовому масштабі, міжнародних конвенцій. Вагоме значення надається організації біологічного моніторингу за видами фауни та природними середовищами їх існування, які занесені до Бернської конвенції.

Розділ 7. Календар природи. Календар природи, або періодизація річного циклу природи, є інтегруючою частиною Літопису, яка вміщує в себе деякі матеріали вищенаведених розділів, поєднуючи їх таким чином, щоб мати можливість відобразити характерні біокліматичні риси поточного року та сезонів спостереження.

Розділ 8. Антропогенний вплив. У першому томі Літопису подаються відомості про господарську діяльність людини на різних ділянках природно-заповідної території в минулому. Відзначаються ті ділянки, які найбільшою мірою зазнали антропогенного впливу.

В наступних томах характеризується порушення заповідного режиму, які мали місце протягом року, можливе використання природних ресурсів у господарських цілях на відповідних ділянках та зонах, характер господарської діяльності в охоронній зоні та суміжній (в радіусі 10 км), відновлювальні, регуляторні біотехнічні та созотехнічні заходи, які проводяться на окремих ділянках. При фіксації порушень заповідного

режиму відзначають місце, де сталося порушення (урочище, квартал, виділ), вид порушення (браконьєрство, забруднення водойм, сінокосіння, збір рослинної сировини, рубка лісу тощо), його ступінь та вжиті до порушників заходи.

Розділ 9. Аналіз результатів та перспективи наукових досліджень.

Коротко описуються основні результати досліджень за головними напрямками ведення спостережень протягом поточного року, узагальнюються відомості і робиться короткий висновок про досягнуті наукові здобутки. Дається відповідь на запитання: що показали спостереження за змінами в абіотичному середовищі, рослинному і тваринному світі, чи всі поставлені на початку нового року наукові завдання виконано, що і чому не виконано, чи всі об'єкти спостережень були охоплені, які виникли труднощі тощо. Особливо наголошується на результатах спостережень за рідкісними видами та рослинними угрупованнями, занесеними до офіційних переліків охоронних об'єктів. При цьому звертається увага на позитивну чи негативну тенденцію у динаміці популяцій рідкісних видів тварин і рослин [4].

За результатами різних досліджень у цьому розділі також стисло подається аналітичний матеріал за п'ять попередніх років спостережень, а саме узагальнюючі показники, стабільні тенденції змін, закономірності ідеологічних явищ, прогнози, нові види та угруповання.

Всі наукові дослідження щорічно повинні завершуватися природоохоронними рекомендаціями, які мають впливати насамперед із результатів досліджень режимів збереження в основному популяцій рідкісних видів рослин і тварин, рідкісних фітоценозів, а також із проблеми щодо поліпшення екологічного стану природно-заповідної території в цілому та відвернення антропогенного навантаження на заповідні екосистеми. Обов'язковими є рекомендації щодо біотичних об'єктів, які входять до офіційних вітчизняних та міжнародних біосозологічних переліків. Природоохоронні рекомендації оформляються як офіційний документ, повинні містити ряд чітко сформульованих заходів, планів дій і пропозицій для вироблення управлінських рішень на різних рівнях виконавчої влади. Рекомендації мусять бути диференційованими, мати місцевий та державний характер і адресну спрямованість, зокрема: для адміністрації природно-заповідної установи, місцевих органів влади, спеціально уповноваженого урядового органу державного управління у галузі природно-заповідної справи, центрального органу виконавчої влади у галузі екології та природних ресурсів, його спеціальних і територіальних органів, інших зацікавлених центральних органів виконавчої влади, громадських екологічних організацій тощо. Природно-заповідна установа контролює проходження природоохоронних рекомендацій і виконує рішення, прийняті відповідними органами управління з цього приводу.

Розділ 10. Участь установ ПЗФ у виконанні чинних для України міжнародних конвенцій. Територія та об'єкт природно-заповідного фонду України можуть отримати міжнародне визнання та ввійти до складу (бути у складі чи включати окрему ділянку) Світової мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО, Рамсарського переліку водно-болотних угідь міжнародного значення, Смарагдової мережі територій спеціального збереження Європи, бути ділянками транскордонних природоохоронних територій чи екологічних коридорів та містити види з Європейського червоного списку видів тварин і рослин, що перебувають під глобальною загрозою зникнення, або ареали видів, щодо яких діє спеціальна міжнародна угода про мігруючі види рослин і тварин чи меморандум про збереження окремого виду рослин і тварин тощо.

У разі будь-якого відношення до Світової мережі біосферних резерватів (членства чи намірів приєднання) надається інформація щодо засідань консультативного комітету біосферного резервату, його рішень, виконання менеджмент-плану біосферного резервату або його підготовки, складення звіту про діяльність; щодо намірів приєднання до Світової мережі біосферних резерватів, підготовки і подання номінаційної форми, створення консультативного комітету тощо.

Розділ 11. Особливості поточного року. Розділ характеризує особливості поточного року як щодо абіотичного середовища, так і щодо живої природи, наукових досліджень природно-заповідної території.

Вказується, чи починались або завершувались у цьому році наукові теми, а також, які публікації з участю співробітників вийшли друком. Відзначається, які конференції, семінари тощо відбулись в установі ПЗФ [1, 2, 8].

4.4 Економічні засоби забезпечення організації і функціонування природно-заповідного фонду

Ефективна організація і функціонування природно-заповідного фонду забезпечуються на основі використання таких економічних засобів:

- економічного обґрунтування організації та розвитку природно-заповідного фонду;
- економічної оцінки територій та об'єктів природно-заповідного фонду, ведення їх кадастру;
- диференційованого визначення джерел і нормативів фінансування організації та функціонування природно-заповідного фонду;
- надання відповідним підприємствам, установам та організаціям, що забезпечують функціонування природно-заповідного фонду, податкових та інших пільг;

– компенсації у встановленому порядку збитків, завданих порушенням законодавства про природно-заповідний фонд [6].

Економічне обґрунтування розвитку природно-заповідного фонду, а також економічна оцінка природних комплексів та об'єктів, що входять до його складу, здійснюються відповідно до кадастру територій та об'єктів природно-заповідного фонду на основі спеціальних методик, які затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Фінансування заходів щодо природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, а також ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків загальнодержавного значення здійснюється за рахунок державного бюджету України. Для цієї мети можуть також залучатися кошти бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів, позабюджетних і благодійних фондів, кошти підприємств, установ, організацій та громадян.

Фінансування заходів щодо регіональних ландшафтних парків, а також ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків місцевого значення здійснюється за рахунок бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів. Для цієї мети можуть також залучатися кошти позабюджетних і благодійних фондів, кошти підприємств, установ, організацій та громадян.

Витрати, пов'язані із забезпеченням режиму охорони заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, здійснюються за рахунок підприємств, установ, організацій, інших землевласників та землекористувачів, на території яких вони знаходяться.

У разі необхідності проведення спеціальних заходів, спрямованих на запобігання знищенню чи пошкодженню природних комплексів територій та об'єктів природно-заповідного фонду зазначених категорій, можуть виділятися кошти:

- державного бюджету - для територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення;
- місцевих бюджетів - для територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення.

Викуп земельних ділянок, що перебувають у приватній та комунальній власності, для суспільних потреб під території та об'єкти природно-заповідного фонду здійснюється в порядку, визначеному законом, за рахунок:

- Державного бюджету України - для територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення;
- місцевих бюджетів - для територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення.

Кошти (в тому числі в іноземній валюті), одержані природними заповідниками, біосферними заповідниками, національними природними парками, регіональними ландшафтними парками, ботанічними садами, дендрологічними парками, зоологічними парками, а також підприємствами, установами та організаціями, у підпорядкуванні яких перебувають території та об'єкти природно-заповідного фонду інших категорій, від наукової, природоохоронної, туристсько-екскурсійної, рекламно-видавничої та іншої діяльності в межах заповідних територій та об'єктів, що не суперечать їх цільовому призначенню, є їх власними коштами. Ці кошти не підлягають вилученню і використовуються для здійснення заходів щодо охорони відповідних територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

За відвідування територій та об'єктів природно-заповідного фонду їх адміністрації, а також підприємства, установи, організації і громадяни, у підпорядкуванні яких перебувають ці території та об'єкти, можуть встановлювати плату та визначати категорії осіб, які звільняються від неї. Установи природно-заповідного фонду загальнодержавного значення встановлюють розмір такої плати за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, а на території Автономної Республіки Крим - також з Головою Ради міністрів Автономної Республіки Крим, установи природно-заповідного фонду, створені у зоні відчуження, зоні безумовного (обов'язкового) відселення, - за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, і центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері управління зоною відчуження та зоною безумовного (обов'язкового) відселення, установи природно-заповідного фонду місцевого значення - за рішенням органів, у віданні яких вони перебувають.

Для фінансування природоохоронних заходів можуть створюватися цільові екологічні фонди природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, регіональних ландшафтних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків.

До цих фондів надходять:

- частина штрафів та грошових стягнень за шкоду, заподіяну їм у результаті порушення законодавства про природно-заповідний фонд, у розмірі 70 відсотків загальної суми штрафів та грошових стягнень;
- кошти, одержані від реалізації конфіскованого або вилученого відповідно до законодавства майна, яке було зняттям або предметом екологічного правопорушення на їх території;
- частина платежів підприємств, установ та організацій за забруднення відповідних територій та об'єктів природно-заповідного

фонду, що визначається на підставі еколого-економічної оцінки їх впливу на навколишнє природне середовище;

– цільові та інші добровільні внески підприємств, установ, організацій, у тому числі міжнародних і зарубіжних, та громадян.

Кошти вказаних екологічних фондів можуть використовуватися лише для цільового фінансування заходів, спрямованих на забезпечення охорони заповідних природних комплексів та об'єктів, розвиток наукових досліджень, міжнародного співробітництва, еколого-освітніх робіт. Їх розподіл здійснюється радою фонду, до складу якої включаються представники адміністрації відповідних природних заповідників, біосферних заповідників, регіональних ландшафтних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків, а також державних органів з охорони навколишнього природного середовища, громадських екологічних об'єднань, провідні науковці та фахівці. До складу таких рад біосферних заповідників можуть включатися представники відповідних міжнародних організацій, відомі зарубіжні вчені та спеціалісти.

Положення про екологічні фонди природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Надання податкових пільг регулюється Податковим кодексом України.

Природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки в разі розширення їх територій за рахунок земель сільськогосподарських, лісогосподарських та інших угідь, що є державною власністю, звільняються від відшкодування пов'язаних з цим втрат сільськогосподарського, лісогосподарського та іншого виробництва. У разі включення до складу їх територій земель, що перебувають у колективній чи приватній власності, відшкодування пов'язаних з цим виробничих витрат здійснюється за рахунок:

- державного бюджету - для територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення;
- бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів - для територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення.

Відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам і втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва регулюється Земельним кодексом та іншими законодавчими актами України.

Від відшкодування збитків звільняються природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки та ботанічні сади загальнодержавного значення, яким надано землі у постійне користування

з вилученням у землекористувачів - підприємств, установ та організацій державної та комунальної форм власності.

Для компенсації шкоди, заподіяної на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду внаслідок стихійних природних явищ чи промислових аварій і катастроф, проводиться обов'язкове державне чи комерційне екологічне страхування заінтересованих підприємств, установ та організацій. В порядку, що визначається законодавством України, можуть бути встановлені й інші види страхування природно-заповідного фонду [6].

4.5 Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду

Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду є системою необхідних і достовірних відомостей про природні, наукові, правові та інші характеристики територій та об'єктів, що входять до складу природно-заповідного фонду.

Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду включає геопросторові дані, метадані та сервіси, оприлюднення, інша діяльність з якими та доступ до яких здійснюються у мережі Інтернет згідно із Законом України «Про національну інфраструктуру геопросторових даних».

Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду ведеться з метою оцінки складу та перспектив розвитку природно-заповідного фонду, стану територій та об'єктів, що входять до нього, організації їх охорони й ефективного використання, планування наукових досліджень, а також забезпечення державних органів, заінтересованих підприємств, установ та організацій відповідною інформацією, необхідною для вирішення питань соціально-економічного розвитку, розміщення продуктивних сил та в інших цілях, передбачених законодавством України.

Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду містить відомості про правовий статус, належність, режим, географічне положення, кількісні і якісні характеристики цих територій та об'єктів, їх природоохоронну, наукову, освітню, виховну, рекреаційну й іншу цінність [15].

Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду ведеться центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, органом виконавчої влади

Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища за рахунок державного бюджету.

Для ведення державного кадастру територій та об'єктів природно-заповідного фонду можуть використовуватися також кошти Державного, республіканського Автономної Республіки Крим та місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища.

Первинний облік кадастрових відомостей щодо територій та об'єктів природно-заповідного фонду здійснюється адміністраціями природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, регіональних ландшафтних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків загальнодержавного значення, а також підприємствами, установами та організаціями, у віданні яких перебувають інші території та об'єкти природно-заповідного фонду, за їх рахунок.

Формами кадастрової документації є картки первинного обліку і державні кадастри територій та об'єктів природно-заповідного фонду міст, районів, областей, Автономної Республіки Крим та України.

Зміст кадастрової документації, порядок її складення та строки подання документів первинного обліку визначаються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища [15].

4.6 Забезпечення режиму та охорони

Охорону та забезпечення режиму використання біосферних заповідників, природних заповідників та національних природних парків здійснюють однойменні природоохоронні установи, що мають статус юридичних осіб. Управління регіональними ландшафтними парками, ботанічними садами, дендрологічними парками і зоологічними парками загальнодержавного значення здійснюється їх спеціальними адміністраціями. Такі адміністрації можуть створюватися також для управління ботанічними садами, дендрологічними парками, зоологічними парками місцевого значення та парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва за рішенням органів, у віданні яких вони перебувають. Господарська діяльність та контроль за територіями та об'єктами ПЗФ України, для яких не створюються спеціальні адміністрації, забезпечується постійними землекористувачами та землевласниками, на земельних ділянках яких оголошено ці території та об'єкти [6].

Охорона природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, а також ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення, а також регіональних ландшафтних парків, управління якими здійснюється спеціальними адміністраціями,

покладається на служби їх охорони, які входять до складу служби державної охорони природно-заповідного фонду України. Положення про службу державної охорони природно-заповідного фонду України затверджується Кабінетом Міністрів України [6].

Охорона територій та об'єктів природно-заповідного фонду інших категорій покладається на підприємства, установи та організації, у віданні яких вони перебувають. У разі необхідності їх охорона може покладатися на служби державної охорони розташованих поблизу природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків та регіональних ландшафтних парків.

Органи місцевого самоврядування, місцеві державні адміністрації, виконавчі органи місцевого самоврядування сприяють охороні й збереженню територій та об'єктів природно-заповідного фонду, виконанню покладених на них завдань.

Служба державної охорони природно-заповідного фонду України має статус правоохоронного органу. Порядок діяльності служби державної охорони природно-заповідного фонду України, а також перелік підрозділів і посад працівників, які входять до її складу, визначаються Кабінетом Міністрів України. Служби державної охорони на місцях очолюють керівники адміністрацій територій та об'єктів природно-заповідного фонду [6].

Посадові особи служби державної охорони природно-заповідного фонду України мають право:

- вимагати від громадян і службових осіб пояснення у зв'язку з порушенням режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду, їх охоронних зон;
- перевіряти у громадян і службових осіб посвідчення на право перебування, використання природних ресурсів та здійснення іншої діяльності в межах відповідних територій та об'єктів природно-заповідного фонду;
- доставляти порушників установленого режиму з метою з'ясування особи;
- складати протоколи про порушення вимог законодавства, надсилати їх відповідним органам для притягнення винних осіб до відповідальності;
- вилучати у порушників предмети та знаряддя незаконного використання природних ресурсів, транспортні засоби, відповідні документи;
- проводити особистий огляд осіб, речей, транспортних засобів та перевірку знарядь і продукції одержаної в результаті природокористування;
- безперешкодно відвідувати підприємства, установи, організації, судна та інші транспортні засоби в межах відповідних територій, об'єктів природно-заповідного фонду, їх охоронних зон для перевірки додержання

законодавства про охорону навколишнього природного середовища та природно-заповідний фонд;

– вносити пропозиції до відповідних державних органів про припинення, зупинення чи обмеження будь-якої діяльності, що порушує вимоги законодавства про природно-заповідний фонд, давати обов'язкові для виконання приписи з метою усунення порушень, виявлених у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду [6].

Посадові особи служби державної охорони природно-заповідного фонду України під час виконання службових обов'язків мають право на носіння форми встановленого зразка, табельної зброї та інших спеціальних засобів відповідно до законодавства України.

Законодавством України забезпечується правовий і соціальний захист посадових осіб служби державної охорони та інших служб, що здійснюють охорону територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Держава гарантує захист честі, гідності, здоров'я, життя, майна посадових осіб служби державної охорони природно-заповідного фонду України і членів їхніх сімей від кримінальних та інших протиправних дій.

Посадові особи служби державної охорони природно-заповідного фонду України підлягають обов'язковому державному особистому страхуванню в порядку, встановленому законодавством.

Перелік категорій посадових осіб служби державної охорони природно-заповідного фонду України, які підлягають обов'язковому державному особистому страхуванню, а також порядок та умови цього страхування визначаються Кабінетом Міністрів України.

Посадові особи служби державної охорони природно-заповідного фонду України забезпечуються службовими жилими приміщеннями відповідно до законодавства.

Шкода, заподіяна знищенням чи пошкодженням майна посадової особи служби державної охорони природно-заповідного фонду України або членів її сім'ї у зв'язку з виконанням нею службових обов'язків, компенсується в повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України з наступним стягненням цієї суми з винних осіб [6].

У разі загибелі посадової особи служби державної охорони природно-заповідного фонду України у зв'язку з виконанням нею службових обов'язків сім'ї загиблого або його утриманцям виплачується одноразова допомога в розмірі десятирічної заробітної плати загиблого за останньою посадою, яку він займав, за рахунок коштів Державного бюджету України та Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України з наступним стягненням цієї суми з винних осіб.

У разі спричинення посадовій особі служби державної охорони природно-заповідного фонду України тілесних ушкоджень у зв'язку з виконанням нею службових обов'язків, що перешкоджають надалі займатися професійною діяльністю, їй виплачується одноразова допомога

в розмірі п'ятирічної заробітної плати за останньою посадою, яку вона займала, за рахунок коштів Державного бюджету України та Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України з наступним стягненням цієї суми з винних осіб і призначається пенсія за інвалідністю.

У разі спричинення посадовій особі служби державної охорони природно-заповідного фонду України тілесних ушкоджень у зв'язку з виконанням нею службових обов'язків, що не перешкоджають надалі займатися професійною діяльністю, їй виплачується одноразова допомога в розмірі однорічної заробітної плати за рахунок коштів Державного бюджету України та Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України з наступним стягненням цієї суми з винних осіб [6].

Річна заробітна плата посадової особи служби державної охорони природно-заповідного фонду України, що береться для нарахування розміру одноразової допомоги, включає всі види грошових виплат, які одержала посадова особа за час роботи за останньою посадою за рік, що передував рокові загибелі такої особи або отримання нею тілесних ушкоджень.

За рахунок коштів Державного бюджету України виплачується різниця між сумою, передбаченою частинами шостою - восьмою цієї статті, та сумою, встановленою відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності».

Порядок відшкодування шкоди, заподіяної майну, а також порядок виплати допомоги в разі загибелі або отримання тілесних ушкоджень посадовій особі служби державної охорони природно-заповідного фонду України чи членам її сім'ї визначаються Кабінетом Міністрів України.

Державний контроль за додержанням режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення та охорони природних ресурсів, посадовими особами служби державної охорони природно-заповідного фонду України та іншими уповноваженими законом державними органами.

Порядок здійснення державного контролю за додержанням режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду визначається Кабінетом Міністрів України.

Громадський контроль за додержанням режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду здійснюється громадськими інспекторами охорони навколишнього природного середовища, які проводять свою

діяльність відповідно до Положення про громадський контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища [6].

4.7 Юридична відповідальність за порушення законодавства про природно-заповідний фонд

Порушення законодавства про природно-заповідний фонд України тягне за собою притягнення винних осіб до юридичної відповідальності. Під юридичною відповідальністю за екологічні правопорушення розуміють відносини між державою в особі правоохоронних органів, спеціально уповноважених органів у галузі екології та природних ресурсів, інших спеціально уповноважених суб'єктів, - з одного боку, і фізичними особами (громадянами, посадовими чи службовими) – з іншого щодо застосування до порушників відповідних стягнень. Через механізм юридичної відповідальності реалізується державний примус до виконання законодавства.

Юридична відповідальність виконує такі основні функції: **стимулюючу** до виконання норм законодавства про природно-заповідний фонд, **компенсаційну**, оскільки спрямована на відшкодування втрат в природному середовищі, **превентивну**, що пов'язана з попередженням нових правопорушень, і **карну**, що забезпечує покарання особи, винної у вчиненні екологічних правопорушень [16].

Підставою застосування заходів юридичної відповідальності є вчинення **екологічного правопорушення**. Екологічним правопорушенням є протиправне, як правило винне, діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на встановлений в Україні екологічний правопорядок і заподіяло чи реально загрожує заподіяти екологічну шкоду. Правопорушення поділяються на **проступки** (дисциплінарні чи адміністративні) та **злочини** (кримінально карні).

Залежно від характеру правопорушення, його тяжкості, особи, що вчинила протиправне діяння, розрізняють **дисциплінарну, адміністративну та кримінальну** відповідальність. Незалежно від притягнення до одного з цих трьох видів відповідальності, на винного може бути покладено обов'язок відшкодувати шкоду, спричинену відповідним правопорушенням. Таке відшкодування здійснюється в порядку **майнової відповідальності**.

Перелік правопорушень в сфері охорони і використання природно-заповідного фонду, що є підставами притягнення винних до юридичної відповідальності, міститься в Законі України «Про природно-заповідний фонд України» (стаття 64). Цей перелік дається без розподілу відповідальності по видах і без встановлення конкретних стягнень [6].

Встановлено, що відповідальність за порушення законодавства про природно-заповідний фонд несуть особи, винні у:

а) нецільовому використанні територій та об'єктів ПЗФ, порушенні вимог проектів створення та організації територій ПЗФ,

б) здійсненні в межах територій та об'єктів ПЗФ та їх охоронних зон забороненої господарської діяльності,

в) організації на територіях та об'єктах ПЗФ, в їх охоронних зонах господарської діяльності без попереднього проведення екологічної експертизи або з порушенням її висновків,

г) невжитті заходів щодо попередження і ліквідації екологічних наслідків аварій та іншого шкідливого впливу на території та об'єкти ПЗФ,

д) порушенні строків і порядку розгляду клопотань про створення територій та об'єктів ПЗФ,

е) порушенні вимог щодо використання територій та об'єктів ПЗФ,

є) перевищенні допустимих хімічних, фізичних, біотичних та інших впливів і антропогенних навантажень, порушенні вимог наданих дозволів на використання територій та об'єктів ПЗФ,

ж) псуванні, пошкодженні чи знищенні природних комплексів територій та об'єктів ПЗФ і зарезервованих для включення до його складу,

з) самочинній зміні меж, відведенні територій та об'єктів ПЗФ для інших потреб [6].

Цей перелік не є закритим, тобто законодавство України може встановлювати відповідальність і за інші порушення законодавства про природно-заповідний фонд [16].

Одночасно слід зазначити, що у спеціалізованому екологічному законодавстві визначені лише підстави притягнення до відповідальності (види правопорушень). Конкретні ж стягнення за їх вчинення передбачені в зведених кодифікаційних актах: заходи дисциплінарної відповідальності – в Кодексі законів про працю, адміністративної відповідальності – в Кодексі України про адміністративні правопорушення, кримінальної відповідальності – в Кримінальному кодексі України, засади майнової відповідальності – в Цивільному кодексі України та в спеціальних нормативно-правових актах [4].

До **дисциплінарної відповідальності** можуть притягатись особи, винні в невиконанні або неналежному виконанні своїх трудових обов'язків, пов'язаних зі здійсненням природоохоронних заходів. Такі обов'язки покладаються на них трудовим договором, укладеним між працівником та власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом. Види дисциплінарних стягнень та порядок їх накладення регулюються Кодексом законів про працю (КЗпП). При цьому для окремих категорій працівників (державних службовців, працівників служби охорони природно-заповідного фонду, лісової охорони, рибоохорони та деяких інших) статутами і положеннями про дисципліну

цих категорій працівників можуть передбачатись також інші дисциплінарні стягнення [4].

Дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника. На працівників, які несуть дисциплінарну відповідальність за статутами, положеннями та іншими актами законодавства про дисципліну, дисциплінарні стягнення можуть накладатись також вищестоящими органами. Працівники, які займають виборні посади, можуть бути звільнені тільки за рішенням органу, який їх обрав, і лише з підстав, передбачених законодавством.

Дисциплінарне стягнення застосовується власником або уповноваженим ним органом безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці. Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше шести місяців з дня вчинення проступку.

Законодавство про працю вимагає чіткого дотримання процедури накладення дисциплінарного стягнення. Перш за все власник або уповноважений ним орган повинен зажадати від порушника трудової дисципліни письмові пояснення. Стягнення оголошується в наказі (розпорядженні) і повідомляється працівникові під розписку.

За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення. При обранні виду стягнення власник або уповноважений ним орган повинен враховувати ступінь тяжкості вчиненого проступку і заподіяну ним шкоду, обставини, за яких вчинено проступок, і попередню роботу працівника.

Законодавство гарантує працівникові можливість оскарження дисциплінарного стягнення і встановлює порядок такого оскарження. Зокрема, у випадку звільнення з роботи працівник може безпосередньо звернутися до районного (міського) суду в місячний строк з дня вручення йому копії наказу про звільнення або з дня видачі трудової книжки.

Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення у вигляді догани працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення. Якщо працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни і до того ж проявив себе як сумлінний працівник, то стягнення може бути зняте до закінчення одного року. Протягом строку дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення до працівника не застосовуються [2, 4].

Підставою притягнення до **адміністративної відповідальності** є вчинення винною особою (громадянином або посадовою особою) **адміністративного правопорушення**, передбаченого однією із статей Кодексу України про адміністративне правопорушення (далі - КпАП). Цей Кодекс містить спеціальну статтю 91, що встановлює адміністративну

відповідальність за порушення правил охорони та використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, деталізуючи коло таких правопорушень, а саме: здійснення в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, їх охоронних зон, а також територій, зарезервованих для наступного заповідання, забороненої господарської та іншої діяльності, порушення інших вимог режиму цих територій та об'єктів, самовільна зміна їх меж, невжиття заходів для попередження і ліквідації негативних наслідків аварій або іншого шкідливого впливу на території та об'єкти природно-заповідного фонду. Відповідні діяння тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від трьох до восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Як додаткове стягнення при цьому може бути застосована конфіскація знарядь і засобів вчинення правопорушення та незаконно добутих природних ресурсів. Дещо підвищена адміністративна відповідальність встановлена для випадків вчинення відповідного діяння посадовою особою: штраф від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією знарядь і засобів вчинення правопорушення та незаконно добутих природних ресурсів чи без такої [17].

Цілий ряд інших статей КпАП передбачають адміністративну відповідальність за правопорушення, які пов'язані з охороною біологічних ресурсів, видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України. І хоча склади відповідних правопорушень безпосередньо не стосуються природно-заповідних територій, вчинення таких дій на території ПЗФ розцінюється як обтяжуюча обставина. Зокрема, статтю 88 КпАП встановлено відповідальність за незаконне вивезення з України і ввезення на її територію об'єктів тваринного і рослинного світу, в тому числі зоологічних і ботанічних колекцій. Такі дії тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від трьох до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією цих об'єктів або без такої і на посадових осіб - від п'яти до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією цих об'єктів або без такої [17].

Ті самі дії щодо видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України або охорона і використання яких регулюється відповідними міжнародними договорами України, тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією цих об'єктів або без такої і на посадових осіб – від семи до дванадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією цих об'єктів або без такої.

Стаття 88-1 КпАП встановлює адміністративну відповідальність у вигляді штрафу від одного до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією об'єктів тваринного або рослинного світу чи без такої за порушення порядку придбання чи збуту об'єктів тваринного або рослинного світу. При цьому якщо такі самі дії вчинені щодо об'єктів тваринного або рослинного світу, які перебували в межах територій та

об'єктів природно-заповідного фонду, занесених до Червоної книги України або які охороняються відповідно до міжнародних договорів України, відповідні дії тягнуть за собою накладення штрафу від трьох до восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією об'єктів тваринного або рослинного світу чи без такої.

Стаття 88-2 КпАП передбачає адміністративну відповідальність за порушення правил створення, поповнення, зберігання, використання або державного обліку зоологічних, ботанічних колекцій та торгівлі ними. Такі дії тягнуть за собою накладення штрафу від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією колекції або без такої. А відповідно до статті 90 КпАП встановлено відповідальність за порушення вимог щодо охорони видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України, а саме за порушення умов оселення (зростання) таких видів, незаконне вилучення з природного середовища рослин, занесених до Червоної книги України, невиконання вимог наданих дозволів на вилучення з природного середовища та здійснення інших видів використання тварин і рослин, занесених до Червоної книги України, а також порушення умов утримання тварин і рослин цих видів у ботанічних садах, дендрологічних та зоологічних парках, інших спеціально створених умовах, що призвело до їх загибелі. Відповідні порушення тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією незаконно добутого і на посадових осіб – від п'яти до восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією незаконно добутого [17].

На відміну від дисциплінарної відповідальності, до якої особи притягаються за рішенням керівника (власника) підприємства або вищестоящего органу, заходи адміністративного стягнення застосовуються районними (міськими) судами, або органами адміністративної юрисдикції, на які КпАП покладені відповідні повноваження. Так, відповідно до статті 221 КпАП, справи про правопорушення, передбачені статтями 88 – 88-2, а також статтями 90 та 91 розглядаються судьями районних (міських судів (стаття 221), а справи про правопорушення, передбачені статтею 87 КпАП – органами спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі екології та природних ресурсів України (стаття 242-1).

Для притягнення осіб, винних у відповідних адміністративних правопорушеннях, до відповідальності, крім фактичної підстави (вчинення екологічного правопорушення), необхідно мати ще й **юридичну підставу**, тобто по факту виявленого правопорушення повинен бути складений протокол. Стаття 254 КпАП містить вимоги до цього протоколу. Він складається уповноваженими на те посадовою особою або представником громадської організації чи органу громадської самодіяльності. Протокол не складається у випадках, коли відповідно до закону штраф накладається і стягується, а попередження фіксується на місці вчинення правопорушення.

Як правило, обов'язок складання протоколу про адміністративне екологічне правопорушення законодавством покладається на органи адміністративної юрисдикції, уповноважені розглядати справу по суті. Однак щодо категорії справ про адміністративні екологічні правопорушення, що розглядаються суддями районних (міських) судів, право складати протоколи надане органам мисливського господарства та органам рибоохорони (за статтею 88-1), а також підрозділам центрального органу виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища (за статтями 88, 88-1, 88-2, 90 та 91).

Розглянувши справу про адміністративне правопорушення, орган (посадова особа) вносить **постанову** по справі. Вимоги до змісту постанови встановлені в статті 283 КпАП. Якщо при вирішенні питання про накладення стягнення за адміністративне правопорушення органами (посадовими особами), переліченими у пунктах 1-4 статті 213 цього Кодексу, одночасно вирішується питання про відшкодування винним майнової шкоди, то в постанові по справі зазначаються розмір шкоди, що підлягає стягненню, порядок і строк її відшкодування. Постанова по справі повинна також містити вирішення питання про вилучені речі і документи, а також вказівку про порядок і строк її оскарження [17].

За найбільш тяжкі правопорушення, що містять ознаки складу злочину, тобто суспільно небезпечного діяння, передбаченого однією із статей Кримінального кодексу України, винні особи притягаються до **кримінальної відповідальності**.

Види кримінальних покарань та діапазон їх застосування передбачаються в Кримінальному кодексі України (далі – ККУ). За злочини проти довкілля можуть застосовуватись наступні види покарань, при умові, що вони передбачені відповідною статтею ККУ:

- 1) штраф,
- 2) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю,
- 3) конфіскація майна,
- 4) арешт,
- 5) обмеження волі,
- 6) позбавлення волі на певний строк [18].

Всі кримінальні покарання поділяються на основні та додаткові. Як **основні** за екологічні злочини застосовуються штраф, арешт, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк. **Додатковим** покаранням, що застосовується у відповідній сфері, є конфіскація майна. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може застосовуватися як основне, так і як додаткове покарання.

За один злочин може бути призначено лише одне основне покарання. До основного покарання може бути приєднане одне чи кілька додаткових покарань.

Злочинами проти довкілля, за які може застосовуватись кримінальна відповідальність, в Україні, зокрема, визнається **умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду** (стаття 252 ККУ). Кримінальну відповідальність передбачено також за незаконну порубку «дерев і чагарників, що заподіяло істотну шкоду, у заповідниках або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, або в інших особливо охоронюваних лісах» (стаття 246 ККУ).

Незаконне полювання є правопорушенням, за яке може наступити як адміністративна, так і кримінальна відповідальність, остання – при наявності обтяжуючих (так званих кваліфікаційних) ознак. При цьому однією з підстав, що дає право кваліфікувати незаконне полювання як кримінальний злочин, є вчинення незаконного полювання в заповідниках або на інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, або полювання на звірів, птахів чи інші види тваринного світу, що занесені до Червоної книги України (стаття 248 ККУ).

Практично завжди при вчиненні екологічного правопорушення заподіюється **майнова шкода**. Така шкода підлягає відшкодуванню в повному обсязі без застосування норм зниження розміру стягнення (стаття 69 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища»). Особи, яким завдано такої шкоди, мають право на відшкодування недержаних прибутків за час, необхідний для відновлення якості навколишнього природного середовища, відтворення природних ресурсів до стану, придатного для використання за цільовим призначенням [18].

Стаття 65 Закону «Про природно-заповідний фонд України» визначає особливості застосування цивільної відповідальності за порушення відповідного законодавства. Зокрема, розміри шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства про ПЗФ, визначаються на основі кадастрової еколого-економічної оцінки включених до його складу територій та об'єктів, що проводиться відповідно до Закону, та спеціальних такс, які затверджуються Кабінетом Міністрів України. КМУ було затверджено такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної порушенням законодавства про природно-заповідний фонд юридичними і фізичними особами внаслідок:

- незаконної рубки або пошкодження дерев та рослин, що мають здерев'яніле стебло, до ступеня припинення росту;
- пошкодження дерев та рослин, що мають здерев'яніле стебло, до ступеня неприпинення росту;
- знищення або пошкодження лісових культур, природного підросту та самосіву, сіянців і саджанців;
- знищення або пошкодження газонів та квітників;
- самовільної заготівлі сіна або випасання худоби;

- незаконного збору або знищення дикорослих трав'янистих рослин, лісової підстилки, лікарських рослин, дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід, другорядних лісових матеріалів;
- незаконного добування чи знищення об'єктів тваринного світу, пошкодження або знищення їх жител та споруд, місць перебування і розмноження;
- пошкодження карстово-спелеологічних, геологічних та гідрологічних об'єктів;
- проїзду транспорту, прольоту та посадки літальних апаратів;
- самовільного використання земель, зняття ґрунтового покриття, забруднення та засмічення їх територій;
- знищення або пошкодження інформаційно-охоронних та інших знаків;
- знищення або пошкодження осушувальних каналів, дренажних і протиерозійних систем, доріг та інших об'єктів [18].

Дія відповідних такс не поширюється на господарські зони національних природних парків та зони антропогенних ландшафтів біосферних заповідників, а також на види рослин і тварин, що занесені до Червоної книги України (для останніх передбачено спеціальна таксова відповідальність).

Відповідною Постановою не передбачені такси за порушення правил відпуску деревини на пні під час здійснення лісогосподарських заходів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду. За такі порушення застосовуються майнові стягнення, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 16.03. 1993 р. № 188, збільшені у півтора рази.

Розмір відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів ПЗФ України, обчислюється за встановленими таксами уповноваженими посадовими особами Міністерства екології та природних ресурсів України і його органів на місцях, заповідників, національних природних парків та інших природоохоронних установ, підприємств, установ та організацій, у віданні яких перебувають території та об'єкти природно-заповідного фонду, а також інших спеціально уповноважених органів, яким надано право накладати адміністративні стягнення [18].

Як правило, обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду виникає в осіб, винних в правопорушенні. Екологічне законодавство, однак, передбачає і можливість настання майнової відповідальності без вини, так званої «об'єктивної», або «абсолютної» відповідальності. Обов'язок компенсувати заподіяну шкоду в цьому випадку покладається на осіб (фізичних чи юридичних), що володіють джерелами підвищеної екологічної небезпеки, якщо вони не доведуть, що така шкода виникла внаслідок стихійних природних явищ чи навмисних дій потерпілих.

Майнова шкода, заподіяна об'єктам ПЗФ, може стягуватись із винних (відповідальних) осіб як одночасно з розглядом кримінальної справи чи справи про адміністративне правопорушення, так і незалежно від такого розгляду, в порядку цивільного судочинства [6].

Контрольні питання до теми 4

1. Форми власності на території та об'єкти ПЗФ в залежності від їх категорії та статусу.
2. Управління в галузі організації, охорони територій та об'єктів ПЗФ.
3. Основні економічні засоби забезпечення організації і функціонування ПЗФ.
4. Принципи науково-дослідної роботи на територіях та об'єктах ПЗФ.
5. Правові засади організації охорони територій та об'єктів ПЗФ та контролю за додержанням їх режиму.
6. Що таке державний кадастр територій та об'єктів ПЗФ, для чого він призначений?
7. Порядок ведення державного кадастру територій та об'єктів ПЗФ.
8. Відповідальність за порушення законодавства про ПЗФ?

Змістовний модуль 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ. СУЧАСНА МЕРЕЖА ПЗФ УКРАЇНИ

ТЕМА 5

ПРОБЛЕМИ ВІДТВОРЕННЯ ПРИРОДНИХ ЕКОСИСТЕМ. СУЧАСНА МЕРЕЖА ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПЗФ УКРАЇНИ.

Негативні зміни довкілля, зумовлені значним антропогенним навантаженням, призвели до суттєвого зменшення біоландшафтного різноманіття. Для його збереження необхідно створити мережу природно-заповідних територій та забезпечити ефективну систему управління нею. В основу створення мережі природно-заповідних територій покладено ідею цілісності природи, взаємопов'язаності та нерозривності її складових систем усіх рівнів.

5.1 Передумови формування мережі природно-заповідних територій

Ідея створення мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду виникла в середині 70-х років минулого століття і була викликана тим, що фрагментація природно-заповідних територій призводила до їх деградації. Були розроблені концепції створення єдиних природоохоронних систем, територіальних систем відновлення природного середовища, режимів особливого природокористування, теорії природних каркасів, регіональних систем природоохоронних територій, територіальних комплексних схем охорони природи та інших. Можливо, ці ретельно розроблені, науково обґрунтовані концепції не були втілені у життя, тому що не існувало законодавчо-нормативних, політико-адміністративних, суспільних механізмів для їх впровадження, і природні резервати формувались певною мірою хаотично, виходячи з потреб збереження певного компонента природи. Це призвело до відсутності комплексного підходу до розбудови охоронюваних територій і впровадження природоохоронних заходів.

На сьогодні зазначені розробки знайшли своє відображення у концепції формування екомережі, що на даному етапі збереження довкілля є інтегруючою. Це обов'язкова ланка, що поєднує в єдине ціле всі концепції і системи охорони природи [1].

Екомережа є комплексною багатофункціональною природною системою, основними функціями якої є збереження біорізноманіття,

стабілізація екологічної рівноваги, підвищення продуктивності ландшафтів, покращення стану довкілля, забезпечення сталого розвитку держави.

Розбудова екомережі як конкретний захід для охорони при-роди розробляється в Європі вже більше 15 років. Підґрунтям цьо-го була потреба у вирішенні проблем, пов'язаних з відновленням видів великих травоядних тварин у межах їх історичних ареалів, а саме – забезпечення шляхів пересування та міграцій на досить великі відстані шляхом створення мережі поєднаних ділянок природних територій.

Надалі серед фахівців з охорони природи провідних країн поширилося переконання, що природні резервати мають виконувати не лише функцію збереження та розселення рідкісних і зникаючих, науково або естетично цінних видів біоти, важливих конкретних територій, екосистем, ландшафтів або інших окремих об'єктів природи, осередків біорізноманіття (біотичний аспект екомережі), а і функцію забезпечення регуляції біосферних процесів та підтримки екологічної рівноваги, посилення здатності біогеоценотичного покриву до самовідновлення (екостабілізуючий аспект екомережі).

Подальші напрацювання у цьому напрямі показали, що екомережа є ключовим елементом практичного впровадження екологічної парадигми природокористування і збереження природного каркаса національних територій та найдієвішим механізмом виконання завдань Конвенції про охорону біорізноманіття, прийнятої 5 червня 1992 р. у Ріо-де-Жанейро. Півною мірою вона перебрала на себе частину функцій Боннської, Бернської та Рамсарської Конвенцій, оскільки проголосила збереження не окремих ланок природи, а головних рівнів організації її біоти [10].

З іншого боку, у цьому ж році Рада Європи прийняла концепцію Європейської екомережі як ідею Всеєвропейської системи охорони природної спадщини європейської спільноти. Безперечно, це найбільш фундаментальна ідея останніх десятиліть у справі збереження довкілля.

До загальних підходів щодо розбудови Всеєвропейської екологічної мережі відносяться наступні:

- цілісності – будь-яка локальна екомережа є обов'язковим елементом складової континентальної екологічної мережі;
- єдності – передбачає територіальну, видову і функціональну єдність;
- компліментарності – біорізноманіття, функцій, середовища існування та територій;
- різноманіття – передбачає різноманіття форм охорони навколишнього природного середовища;
- відновлення – втрачених природних цінностей; відповідності – природі біогеографічних територій;

- ієрархічності – полягає у побудові екологічної мережі з елементів різних рангів;
- підпорядкованості – структурних форм і функцій охорони біорізноманіття, шляхів міграції та поширення видів;
- традиційних форм господарювання, підтримки екологічного гомеостазу;
- максимальності – включення існуючої природно-заповідної мережі до екомережі в міру можливостей;
- поліфункціональності – включення до екомережі нарівні з природними екосистемами напівприродних, деградованих, що за-слуговують на відновлення, а також територій традиційного рільництва, рибальства, полювання тощо;
- надійності – передбачає стабільну і довготривалу протидію негативним чинникам;
- емерджентності – пов'язаний з холістичним, цілісним під-ходом до вивчення будь-якої системи [4].

Крім вище згаданих підходів, існують наукові принципи організації мережі природоохоронних об'єктів різного рівня і призначення.

Біогеоценотичний (еволюційний). Заповідна територія має забезпечити збереження сприятливих екологічних умов, необхідних для розвитку в природних ландшафтах усіх існуючих форм живих організмів, що виникли у процесі еволюції і є основою нормального функціонування екосистем всіх біомів планети.

Історичний. Природні екосистеми й заповідні ландшафти, що охороняються, мають слугувати своєрідними еталонами історичного процесу формування живої і неживої природи як у регіональному, так і широкому біогеографічному масштабах. Особливу увагу необхідно приділити охороні екосистем з реліктовою флорою і фауною, унікальних рефугіумів рослинності, збереженню фітоценозів, що являють інтерес з погляду історії формування біогеоценотичного покриву, а також геологічних відслонень та інших об'єктів неживої природи, цінних для вивчення геологічного минулого Землі.

Зонально-географічний. Необхідно, щоб екомережа відображала широтно-меридіональні, а в гірських районах – висотнопоясні закономірності поширення природних екосистем. Надійною охороною треба охопити екосистеми з ендемічними видами тварин і рослин, видами на межі ареалу та висотного поширення в гірських районах, а також цікаві у біогеографічному відношенні азональні екосистеми.

Екологічний. Заповідним режимом слід забезпечити охорону цінних для науки природних екосистем, що сформувалися в різних екологічних умовах. Для забезпечення екологічного каркаса територій та підтримки екологічної рівноваги треба охопити природоохоронним режимом екосистеми, що виконують важливу екологічну функцію [4].

Ресурсно-господарський. До ПЗФ треба включити екосистеми, які мають практичне значення для розвитку лісового, водного, рибного та інших галузей господарства; наприклад, високопродуктивні ліси чи штучні лісові насадження, що є цінними у генетико-селекційному відношенні, фітоценози, екосистеми, які сприяють збагаченню генофонду екосистем і культурних ландшафтів.

Соціальний. Екомережа за допомогою регульованого природоохоронного режиму має сприяти збереженню цінних у рекреаційному й бальнеологічному відношенні природних ландшафтів для задоволення потреб населення з урахуванням демографічного розвитку, урбанізації та індустріалізації у країні.

Науково-дослідний. Заповідним режимом слід охопити в різних зонах природні ландшафти, придатні для проведення натурних досліджень структурної організації екосистем різних біомів нині і в майбутньому. Зберегти еталонні екосистеми треба для проведення моніторингу природних процесів, з метою вивчення функціонування біосфери внаслідок тривалого антропогенного впливу і розробки наукових основ її оптимізації. Екомережа має сприяти збереженню штучно створених заповідних об'єктів (дендраріїв, ботанічних садів, зоопарків відкритого типу), які мають науково-дослідне значення.

Дидактичний принцип полягає у встановленні охоронного режиму на заповідних природних і антропогенних об'єктах і територіях, що мають еколого-освітнє (виховне) та природно-пізнавальне (просвітницьке) значення.

Дотримання вище перерахованих принципів і підходів дозволить виділити просторові елементи та сформувати функціонально ефективну екологічну мережу. Адже концепція створення екомережі, що використовуватиме вище згадані принципи і підходи, передбачає створення єдиної, цілісної у функціональному аспекті й територіально неперервної системи природних чи квазіприродних територій, які б забезпечували екологічну рівновагу, стабільне існування біосфери та збалансований розвиток суспільства [2].

5.2 Всеєвропейська екологічна мережа

Всеєвропейська екомережа як фізична мережа природних чи напівприродних територій європейського значення (рис. 5.1.) є головним напрямом реалізації Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, яку було затверджено на конференції міністрів доквілля країн Європи у м. Софія в 1995 р [19].

Програма її створення передбачає:

- розробку критеріїв для виділення ключових районів, екокоридорів, відновлюваних районів і буферних зон, з урахуванням біогеографічних зон Європи;
- відбір екосистем, типів середовищ існування (екотопів), видів і ландшафтів європейського значення;
- визначення конкретних ділянок для збереження, покращення або відновлення екосистем, середовищ існування, видів та їх генетичного різноманіття, а також ландшафтів європейського значення;
- розробку керівних принципів (директив), які забезпечать максимально послідовне та ефективне здійснення заходів щодо створення екомережі [19].

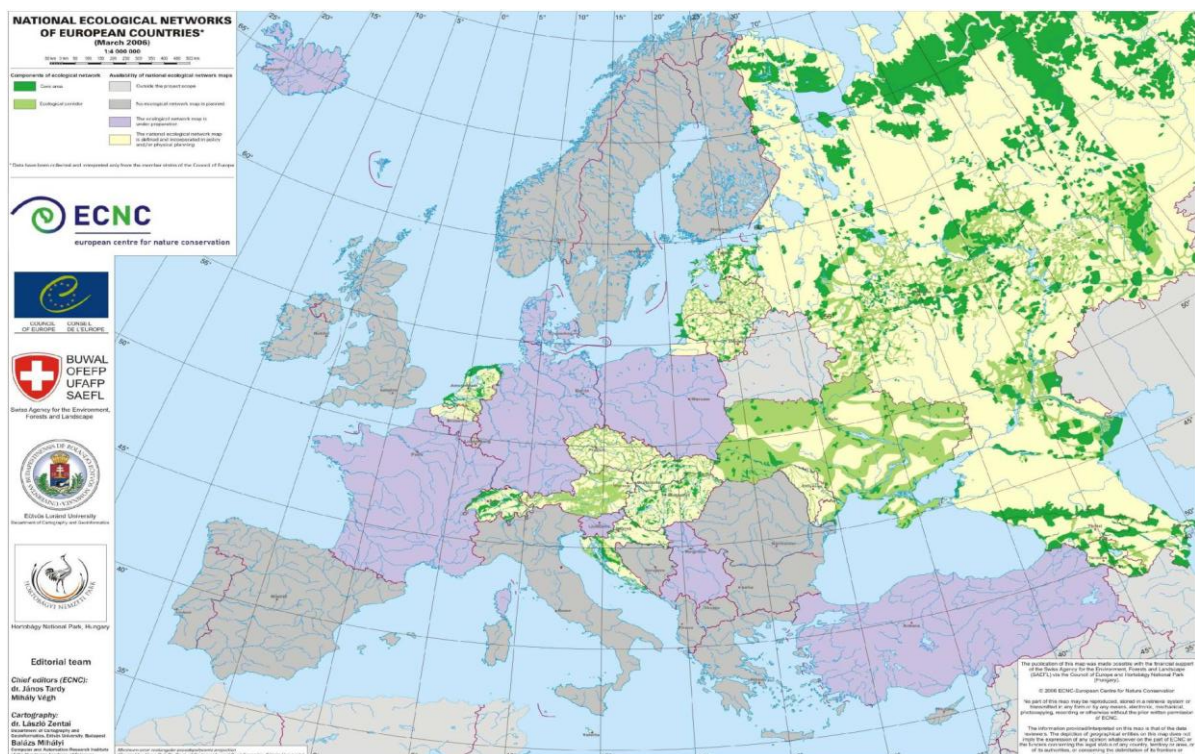

Рисунок 5.1 – Оглядова карта національних екомереж європейських країн [4]

У Всеєвропейській стратегії також сформульовані основні завдання зі створення екомережі: 1) збереження всього комплексу екосистем, середовищ існування, видів та їх генетичного різноманіття, а також ландшафтів європейського значення; 2) забезпечення достатнім простором природних середовищ для збереження видів; 3) створення необхідних умов для розселення і міграції видів; 4) забезпечення відновлення компонентів ключових екосистем, які зазнали руйнації; 5) захист систем від потенційних негативних факторів.

Всеєвропейська екомережа створюється на основі таких базових принципів:

- модель екомережі з її ключовими елементами у вигляді природних ядер, екологічних (природних) коридорів і буферних зон є природним каркасом збереження і відновлення біорізноманіття;
- архітектура моделі екомережі має визначатись природними умовами та адміністративними обставинами різних країн і регіонів;
- екомережа має бути багаторівневою;
- модель екомережі має стати динамічним засобом розвитку і реалізації політики збереження дикої природи;
- ідея екомережі має пов'язувати розвиток системи природно-заповідних територій із соціально-економічним розвитком.

Всеєвропейська екомережа включатиме такі елементи:

природні ядра або осередки (ключові райони) для збереження екосистем, середовищ існування, видів рослин і тварин та ландшафтів європейського значення. До природних ядер Всеєвропейської екомережі відносяться лише ті природні території, що відповідають критеріям міжнародних (світового, європейського та регіонального рівнів) конвенцій та угод і визнані ними (природні заповідники, заповідні зони національних природних парків і біосферних заповідників);

– екологічні коридори або перехідні зони для забезпечення взаємозв'язків між природними ядрами – елементи дефрагментації природних масивів і міграційні шляхи водночас. Функцію екокоридорів у національних природних парках і біосферних заповідниках виконують видовжені природні елементи: річки та захисні лісові смуги, гористі смуги тощо відповідно у господарській зоні та зоні антропогенних ландшафтів;

– буферні зони, які сприяють зміцненню мережі та її захисту від впливу негативних зовнішніх факторів. До буферних зон належать охоронні зони навколо природних заповідників, рекреаційні зони в національних природних парках та буферні зони в біосферних заповідниках (резерватах).

– відновлювані райони, де є потреба у відновленні порушених елементів екосистем, середовищ існування і ландшафтів європейського значення або повному відновленні деяких районів.

Цілісність мережі забезпечується шляхом створення безперервних екокоридорів чи перервних «перехідних зон», які сприяють розселенню чи міграції видів між природними осередками.

До природних осередків екомережі відносяться природоохоронні та природно-заповідні території з їх буферними зонами і екокоридорами [19].

5.3 Загальні положення щодо створення національної екологічної мережі

Правові засади створення екомережі в Україні були закладені ще в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991), де зазначено, що природні території та об'єкти, які підлягають особливій охороні, утворюють єдину територіальну систему і включають території та об'єкти ПЗФ, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, полезахисні типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України.

Відносини, пов'язані з формуванням, збереженням і використанням екологічної мережі, регулюються законами України: «Про природно-заповідний фонд України», «Про екологічну мережу України», «Про рослинний світ», «Про тваринний світ», «Про Червону книгу України», «Про охорону культурної спадщини», «Про планування та забудову територій», Земельним, Водним, Лісовим кодексами України, Кодексом «Про надра», міжнародним природоохоронним законодавством [20].

Основні положення щодо формування екомережі України наведені в Законі України «Про загальнодержавну програму формування національної екомережі України на 2000–2015 роки» та Законі України «Про екологічну мережу України» [21, 22]. Формування, збереження та використання екомережі здійснюється відповідно до таких основних принципів:

- забезпечення цілісності екосистемних функцій складових елементів екомережі;
- збереження та екологічно збалансоване використання природних ресурсів на території екомережі;
- зупинення втрат природних та напівприродних територій (зайнятих рослинними угрупованнями природного походження та комплексами, зміненими у процесі людської діяльності), розширення площі території екомережі;
- забезпечення державної підтримки, стимулювання суб'єктів господарювання при створенні на їх землях територій та об'єктів

природно-заповідного фонду, інших територій, що підлягають особливій охороні, розвитку екомережі;

- забезпечення участі громадян та їх об'єднань у розробленні пропозицій і прийнятті рішень щодо формування, збереження та використання екомережі;

- забезпечення поєднання національної екомережі з екомережами суміжних країн, що входять до Всеєвропейської екомережі, всебічний розвиток міжнародної співпраці у цій сфері;

- удосконалення структури земель України шляхом забезпечення науково обґрунтованого співвідношення між різними категоріями земель;

- системне врахування екологічних, соціальних та економічних інтересів суспільства [21, 22].

Відповідно до Закону України «Про загальнодержавну програму формування національної екомережі України на 2000–2015 роки» (2002 р.), до складу національної екомережі України включаються території та об'єкти природно-заповідного фонду, ліси, водні об'єкти, водоохоронні зони та прибережні захисні смуги водних об'єктів, інші землі водного фонду, водно-болотні угіддя, сіножаті, пасовища, полезахисні лісові смуги, землі оздоровчого та рекреаційного призначення, а також землі історико-культурного призначення, транспорту, оборони та інші, що мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища, збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, насамперед видів рослин і тварин, занесених до Червоної книги України, рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України [21].

Формування екологічної мережі передбачає зміни у структурі земельного фонду країни шляхом віднесення (на підставі обґрунтування екологічної безпеки та економічної доцільності) частини земель господарського використання до категорій, що підлягають особливій охороні з відтворенням притаманного їм різноманіття природних ландшафтів.

На територіях – складових національної екологічної мережі – має бути забезпечено проведення спеціальних заходів, спрямованих на запобігання знищенню чи пошкодженню природних ландшафтів, природних рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України, збереження видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України, поліпшення середовища їх існування, створення належних умов для розмноження раритетної біоти у природних умовах та для розселення.

У 2004 році був прийнятий Закон України «Про екологічну мережу», яким визначено структуру, її складові елементи, принципи формування, збереження, використання, управління, засоби забезпечення екомережі. Особливими нормами цього закону є проектування, схеми і порядок формування, державний моніторинг і облік територій та об'єктів екомережі [22].

Національна екологічна мережа включає територіальні структури загальнодержавного і місцевого значення, які визначаються за науковими, правовими, технічними, організаційними та фінансово-економічними критеріями.

До структур національної екологічної мережі загальнодержавного значення належать:

– природні регіони, де зосереджені існуючі та такі, що створюватимуться, природно-заповідні території. Насамперед це регіони Карпат, Кримських гір, Донецького кряжу, Приазовської височини, Подільської височини, Полісся, витоків малих річок, окремих гирлових ділянок великих річок, прибережно-морської смуги, континентального шельфу тощо;

– природні коридори – основні комунікаційні елементи національної екологічної мережі, а саме: широтні природні коридори, що забезпечують природні зв'язки зонального характеру: Поліський (лісовий), Галицько-Слобожанський (лісостеповий), Південноукраїнський (степовий), а також меридіональні природні коридори, просторово обмежені долинами великих річок – Дніпра, Дунаю, Дністра, Західного Бугу, Південного Бугу, Сіверського Дінця, які об'єднують водні та заплавні ландшафти – шляхи міграції численних видів рослин і тварин. Окремий екологічний коридор, що має міжнародне значення, формує ланцюг прибережно-морських природних ландшафтів Азовського і Чорного морів, який оточує територію України з півдня [22].

Програмою передбачається забезпечити поєднання національної екологічної мережі з екологічними мережами суміжних країн, що входять до Всеєвропейської екологічної мережі, шляхом створення спільних транскордонних елементів екологічної мережі [21].

Таким чином формування екологічної мережі є інструментом розбудови єдиної територіальної системи, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин.

5.4 Державне управління у сфері формування, збереження та використання екологічної мережі України

Останні декілька років в Україна знаходиться в активній фазі реалізації реформ, зокрема, і державного управління у сфері формування, збереження та використання екологічної мережі. Така ситуація обумовлена

рядом таких чинників, як висока занепокоєність країн Європи щодо швидких темпів втрати біологічного різноманіття, що проявляється в посиленні ролі профільних органів державної влади в регулюванні даних питань, а також адаптація нашого законодавства до права Європейського Союзу відповідно до Угоди про асоціацію з Європейським Союзом [3].

Необхідною передумовою для формування та розширення екологічної мережі України є закладення міцних підвалин, основою яких є налагоджене державне управління у сфері формування, збереження та використання екологічної мережі України.

Відповідно до ч.1 ст. 7 Закону України «Про екологічну мережу України» державне управління у сфері формування, збереження та використання екомережі здійснюють Кабінет Міністрів України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, інші центральні органи виконавчої влади, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом [22].

Так, відповідно до ч.2 ст. 7 Закону України «Про екологічну мережу України» державне управління у сфері формування, збереження та використання екомережі здійснюється із залученням громадян та їх об'єднань і забезпеченням їх широкого доступу до інформації з цих питань.

Території, які знаходяться в межах екологічної мережі України перебувають у підпорядкуванні або під охороною різних державних органів та установ, що обумовлено складністю структури екологічної мережі та її комплексністю.

Варто зауважити, що ключові території екологічної мережі (території та об'єкти природно-заповідного фонду України) також підпорядковані різним державним органам, що іноді призводить до неврегульованості певних питань у сфері управління цими територіями [22].

Так, до прикладу, ключові території екологічної мережі (установи природно-заповідного фонду) наразі підпорядковані: Міністерству захисту довкілля та природних ресурсів (далі - Міндовкілля), Державному управлінню справами, Державному агентству лісових ресурсів України, Національній академії наук України, Українській академії аграрних наук, Міністерству освіти і науки України та Державному агентству України з управління зоною відчуження, а також Київському національному університету ім. Т.Г. Шевченка.

Все ж, головним органом, який наділений повноваженнями у сфері здійснення управління формуванням, збереженням та використанням національної екологічної мережі є Міндовкілля. Відповідно до Положення про Міндовкілля, одним з основних завдань Мінприроди є забезпечення формування державної політики у сфері збереження, відтворення та

невиснажливого використання біологічного та ландшафтного різноманіття, формування, збереження та використання екологічної мережі [23].

Так, відповідно до Положення про Департамент природно-заповідного фонду та земельних ресурсів Міндовкілля, Департамент природно-заповідного фонду та земельних ресурсів (далі – Департамент екомережі) є структурним підрозділом Міндовкілля, створений для забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері організації, охорони та використання екомережі та природно-заповідного фонду [21].

Таким чином, на сьогоднішній день питання формування, збереження та використання екологічної мережі віднесені до відання місцевих державних адміністрацій, у складі яких функціонують підрозділи з питань екології та природних ресурсів.

Відповідно до ст. 20-4 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» до компетенції обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій у сфері охорони навколишнього природного середовища належить, зокрема, забезпечення реалізації державної політики у сфері формування, збереження та використання екологічної мережі [6].

На сьогоднішній день недосконала система управління територіями екологічної мережі України призводить до небувалих в Європі випадків, які лише віддаляють Україну від інтеграції з Загальноєвропейською екологічною мережею.

Так, до прикладу, на території Одеської області розташований ландшафтний заказник загальнодержавного значення «Савранський ліс», серед завдань якого, зокрема, є збереження та відтворення місць розповсюдження лісового kota. Лісовий кіт є представником фауни, який занесений до Червоної книги України та мешкає в лісових масивах. У положенні про заказник сказано, що «метою створення заказника є збереження у природному стані унікального, найбільшого за площею вододільного лісу в міжріччі Дністра і Південного Бугу, що характеризується високим фауністичним та флористичним різноманіттям».

Водночас варто зауважити, що на території ландшафтного заказника проводяться Савранським лісовим господарством планові лісові рубки старих ділянок лісу, оскільки відомо, значна кількість заказників, в межах яких є лісові ділянки, відносяться до лісгоспів, які регулярно затверджують планові рубки на законних підставах.

Масштабні санітарні рубки, а тим паче суцільні, жодним чином не відповідають меті та завданням створення заказника і порушують його режим, яким прописана заборона «знищення та зміни рослинного покриву». Внаслідок цього, власне, лісовий кіт як вид, що занесений до Червоного списку МСОП, CITES, і як вид, що підлягає особливій охороні,

до Бернської конвенції, може значно знизити свою чисельність на території лісостепу через недотримання принципу збереження оселищ [31].

Однак, основна проблема тут полягає в тому, що території, які є важливими для збереження певних представників фауни і флори, насправді не переходять повністю до відання Мінприроди. Вони залишаються у віданні Державного агентства лісових ресурсів України, яке має інші цілі відносно лісових масивів, що відіграють значну роль в оселенні представників флори і фауни.

Контрольні питання до теми 5

1. Основні чинники інтенсифікації антропогенного впливу на природні екосистеми?
2. Законодавче регулювання питань розбудови та функціонування екологічної мережі. Що таке екологічна мережа?
3. Структурні елементи екологічної мережі та їх складові?
4. Управління в сфері формування, збереження та використання екологічної мережі?
5. Сучасний стан розбудови екологічної мережі України?

ТЕМА 6

ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОРОЗМАНІТТЯ. ЮРИДИЧНА БАЗА ОХОРОНИ БІОРОЗМАНІТТЯ УКРАЇНИ

Збереження біологічної різноманітності центральне завдання біології збереження живої природи. За визначенням, даним Всесвітнім фондом дикої природи, біорізноманіття – це «все різноманіття форм життя землі, мільйонів видів рослин, тварин, мікроорганізмів зі своїми наборами генів і складних екосистем, які утворюють живу природу». Таким чином, біорізноманіття слід розглядати на трьох рівнях. Біорізноманіття на видовому рівні охоплює весь набір видів Землі від бактерій і найпростіших до царства багатоклітинних рослин, тварин і грибів. У більш дрібному масштабі біорізноманіття включає генетичну різноманітність видів, утворене як географічно віддаленими популяціями, так і особинами всередині однієї і тієї ж популяції. Біорізноманіття включає також різноманітність біологічних співтовариств, видів, екосистем, сформованих співтовариствами та взаємодії між цими рівнями [11].

Для безперервного виживання видів та природних угруповань необхідні всі рівні біорізноманіття, всі вони важливі і для людини. Різноманітність видів демонструє багатство еволюційних та екологічних адаптацій видів до різних середовищ. Видове різноманіття є для людини джерелом різноманітних природних ресурсів. Наприклад, вологі тропічні ліси з їх найбагатшим набором видів виробляють чудову різноманітність рослинних і тваринних продуктів, які можуть використовуватися в їжу, у будівництві та медицині. Генетична різноманітність необхідна будь-якому виду для збереження репродуктивної життєздатності, стійкості до захворювань, здатності до адаптації в умовах, що змінюються. Генетична різноманітність домашніх тварин і рослин, що культивуються, особливо цінна для тих, хто працює над селекційними програмами з підтримки та поліпшення сучасних сільськогосподарських видів.

Різноманітність рівні спільнот є колективним відгуком видів на різні умови довкілля. Біологічні спільноти, характерні для пустель, степів, лісів та затоплюваних земель, підтримують безперервність нормального функціонування екосистеми, забезпечуючи її «обслуговування», наприклад, за допомогою регулювання паводків, захисту від ґрунтової ерозії, фільтрації повітря та води.

На кожному рівні біорізноманіття – видовому, генетичному та різноманітності співтовариств фахівці вивчають механізми, які змінюють або зберігають різноманітність. Видове різноманіття включає весь набір видів, що мешкають на Землі. Існує дві основні визначення поняття виду. Перше: вид являє собою сукупність особин, яка за тими чи іншими морфологічними, фізіологічними або біохімічними характеристиками

відрізняється від інших груп. Це морфологічне визначення виду. Зараз для розрізнення видів, що зовні практично ідентичні (наприклад, бактерії), все частіше використовують відмінності у послідовності ДНК та інші молекулярні маркери. Друге визначення виду – це сукупність особин, між якими відбувається вільне схрещування, та заодно відсутнє схрещування з особами інших груп (біологічне визначення виду) [11].

Морфологічне визначення виду зазвичай використовується у таксономії, тобто біологами-систематиками, які спеціалізуються на ідентифікації нових видів та класифікації видів. Біологічне визначення виду зазвичай застосовується в еволюційній біології, оскільки воно засноване більше на вимірюваних генетичних взаєминах, ніж на якихось суб'єктивно фізичних рисах, що виділяються. Однак на практиці використовувати біологічне визначення виду досить важко, оскільки це вимагає знання про здатність особин схрещуватися між собою, а це, як правило, важко доступна інформація. В результаті біологи-практики змушені були навчитися розрізняти біологічні види на їх зовнішній вигляд, іноді називаючи їх «морфовидами» або іншими подібними термінами доти, доки систематики не присвоять їм офіційні латинські назви.

Неможливість чітко відокремити один вид від іншого через схожість їх характеристик або плутанину, що виникає в наукових назвах, часто знижують ефективність зусиль із захисту виду.

Важко написати чіткі, ефективні закони захисту виду, якщо не зовсім ясно, як його точно ідентифікувати. Тому ще слід багато працювати, щоб систематизувати і класифікувати всі види, що існують у світі. Систематики описали лише 10–30% видів у світі, багато з яких можуть зникнути ще до того, як будуть описані.

Генетична внутрішньовидова різноманітність часто забезпечується репродуктивною поведінкою особин усередині популяції. Популяція – це група особин одного виду, що обмінюються генетичною інформацією між собою і дають плідне потомство. Вид може містити одну або більше окремих популяцій. Популяція може складатися як із кількох особин, так і з мільйонів.

Особини всередині популяції зазвичай генетично відрізняються одна від одної. Генетична різноманітність пов'язана з тим, що особини мають гени, що незначно відрізняються, - ділянками хромосом, які кодують певні білки. Варіанти гена відомі як його алелі. Відмінності виникають при мутаціях – змінах у ДНК, що знаходиться у хромосомах конкретної особини. Алелі гена можуть по-різному впливати на розвиток та фізіологію особини. Селекціонери сортів рослин та порід тварин, відбираючи певні генні варіанти, створюють високоврожайні, стійкі до шкідників види, наприклад зернових культур (пшениці, кукурудзи), худоби та птиці [11].

Генетична різноманітність у популяції визначається як числом генів з більш ніж одним алелями (так званих поліморфних генів), так і алелей кожного поліморфного гена. Існування поліморфного гена призводить до появи в популяції гетерозиготних особин, які отримують від батьків різні алелі гена. Генетична варіабельність дозволяє видам адаптуватися до змін навколишнього середовища, наприклад, підвищення температури або спалаху нового захворювання. В цілому встановлено, що рідкісні види мають меншу генетичну різноманітність, ніж широко поширені, і відповідно вони більш схильні до загрози вимирання при зміні умов навколишнього середовища.

Біологічна спільнота визначається як сукупність особин різних видів, що мешкають на певній території та взаємодіють між собою. Приклади угруповань – хвойні ліси, високотравні прерії, вологі тропічні ліси, коралові рифи, пустелі. Біологічна спільнота разом із середовищем свого проживання називається екосистемою. У наземних екосистемах вода випаровується біологічними об'єктами з поверхні Землі та з водних поверхонь, щоб знову пролитися у вигляді дощу чи снігу та поповнити наземні та водні середовища. Фотосинтезуючі організми поглинають енергію світла, яка використовується рослинами для їх зростання. Ця енергія поглинається тваринами, що поїдають фотосинтезуючі організми вивільняється у вигляді тепла як у процесі життєдіяльності організмів, так і після їх відмирання та розкладання.

У процесі фотосинтезу рослинні організми поглинають вуглекислий газ та виробляють кисень, а тварини та гриби при диханні поглинають кисень та виділяють вуглекислий газ. Мінеральні елементи живлення, такі як азот та фосфор, здійснюють кругообіг між живими та неживими компонентами екосистеми.

Фізичні властивості навколишнього середовища, особливо річний режим температур та опадів, впливають на структуру та характеристики біологічної спільноти та визначають становлення або лісу, або луків, або пустелі або болота. Біологічна спільнота, у свою чергу, також може змінювати фізичні характеристики середовища. У наземних екосистемах, наприклад, швидкість вітру, вологість, температура і ґрунтові характеристики можуть бути обумовлені впливом рослин і тварин, що там живуть. У водних екосистемах такі фізичні характеристики, як турбулентність та прозорість води, її хімічні характеристики та глибина визначають якісний та кількісний склад водних угруповань; а такі спільноти, як коралові рифи, самі значною мірою впливають на фізичні властивості довкілля. У середині біологічної спільноти кожен вид використовує унікальний набір ресурсів, що складає його нішу. Будь-який компонент ніші може стати лімітуючим фактором, коли він обмежує розмір популяції. Наприклад, популяції видів кажанів з вузькоспеціалізованими вимогами до умов середовища, що формують колонії тільки вапняних

печерах, можуть бути обмежені кількістю печер з відповідними умовами [11].

Ніша виду може відповідати певній стадії сукцесії. Сукцесія – процес поступового перетворення видового складу, структури співтовариства та фізичних характеристик середовища, що відбувається з природних чи антропогенних порушень в екосистемі. Деякі види можна спостерігати лише на певних стадіях сукцесії. Наприклад, сонцелюбні метелики та однорічні рослини часто зустрічаються тільки на ранніх стадіях сукцесії, у перші місяці після утворення «галявини» у старому лісі. Тіневитривалі лісові рослини та птаці, що гніздяться в дуплах мертвих дерев, з'являються на пізніх стадіях сукцесії, тобто в старому лісі. Господарська діяльність людини часто перевертає природну модель сукцесії. Луги, витоптані худобою та ліси, в яких усі великі дерева були вирубані на деревину, як правило, вже ніколи не заселяються пізно-сукцесійними видами.

Склад співтовариств багато в чому визначається конкуренцією та хижаками. Хижаки часто значно скорочують чисельність видів – своїх жертв – і можуть навіть витіснити деякі з них зі звичних місць проживання. Коли хижаків винищують, чисельність популяції жертв може зрости до критичного рівня і навіть перейти його. Тоді після вичерпання лімітуючого ресурсу, може початися руйнація популяції.

Структура спільноти визначається також симбіотичними (у широкому значенні цього слова) взаємовідносинами (у тому числі мутуалістичними), за яких види перебувають у взаємовигідних відносинах. Мутуалістичні види досягають більшої густини при спільному існуванні. Звичайні приклади такого мутуалізму - рослини з м'ясистими плодами і птахи, що харчуються цими плодами, які розносять їх насіння; гриби та водорості, які разом утворюють лишайники; рослини, які дають дах мурахам, що забезпечують їх елементами живлення; коралові поліпи і водорості, що живуть у них [11].

6.1 Екологічна політика у галузі збереження біорізноманіття

У сучасному суспільстві екологічна політика стала самостійною сферою політичної діяльності держав. Формування екологічної політики розпочалося з 1970-х років, коли стала очевидною швидка деградація природного середовища в різних країнах світу. Зараз у більш ніж 100 країнах світу створені міністерства або відомства, які спеціально займаються охороною довкілля. Екологічна політика має певні рівні та сфери дій. Вона може бути глобальною, регіональною, національною чи локальною, може бути спрямованою на збереження тієї чи іншої

екосистеми або біосфери загалом, стосуватися різних аспектів людської діяльності [24].

Міністерство охорони навколишнього природного середовища України було створене у 1991 році. За його ініціативою у 1991 р. був прийнятий Закон про охорону навколишнього природного середовища і розпочато розробку пакету законів та законодавчих актів з екологічних проблем, включаючи охорону атмосфери, води, рослинного і тваринного світу. Найважливіші аспекти екологічної політики знайшли відображення у низці статей Конституції України та інших важливих державних документах.

У березні 1998 р. Верховна Рада України прийняла «Основні напрями державної екологічної політики у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки». Цей документ проголосив на державному рівні довгострокову стратегію розв'язання екологічних проблем у системній сукупності та взаємопогодженості цілей, завдань, механізмів та інструментів. Екологічна політика, зокрема, передбачає й збереження біологічного і ландшафтного різноманіття.

Регулювання суспільних відносин у сфері збереження біорізноманіття здійснюється згідно низки законодавчих та нормативно-правових актів України:

Конституція України

Закони України:

- Про охорону навколишнього природного середовища;
- Про природнозаповідний фонд України;
- Про тваринний світ;
- Про оцінку впливу на довкілля;
- Про мисливське господарство та полювання;
- Про рослинний світ;
- Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки;
- Про затвердження загальнодержавної програми охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів;
- Про Червону книгу України;
- Про екологічну мережу України.

Кодекси України:

- Лісовий кодекс України;
- Кодекс України «Про надра»;
- Водний кодекс України;
- Земельний кодекс України

Постанови Кабінету України:

- Про концепцію збереження біологічного різноманіття України;
- Про затвердження Положення про Зелену книгу України;

– Про розмір компенсації за незаконне добування, знищення або пошкодження видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України, а також за знищення чи погіршення середовища їх перебування (зростання);

– Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної порушенням законодавства про природно-заповідний фонд [24].

Важливим кроком у збереженні біорізноманіття було прийняття Концепції збереження біологічного різноманіття.

Концепція збереження біологічного різноманіття (далі - Концепція) розроблена відповідно до Конституції України, Конвенції про охорону біологічного різноманіття, Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, Програми перспективного розвитку заповідної справи в Україні та Програми діяльності Кабінету Міністрів України [25].

Біологічне різноманіття є національним багатством України, яке забезпечує екосистемні та біосферні функції живих організмів, їх угруповань та формує середовище життєдіяльності людини.

На жаль, сьогодні біологічне різноманіття втрачається під час забудов, розорювання землі, меліорації, спорудження водосховищ, створення мереж транспортної інфраструктури та здійснення інших видів господарської діяльності. Екологічно небезпечними стали райони Донбасу і Придніпров'я, ділянки прибережних зон річок та морів, гірських, поліських та степових районів. Скорочуються території, зайняті природною рослинністю, що призводить до виникнення загрози втрати гено- та ценофонду.

Тим часом, біологічне різноманіття, як результат багатовікової еволюції, повинно бути передано прийдешнім поколінням у максимально збереженому стані.

Метою Концепції є:

збереження, покращання стану та відновлення природних і порушених екосистем, середовищ існування окремих видів та компонентів ландшафтів;

сприяння переходу до збалансованого використання природних ресурсів;

підвищення рівня інформованості населення з питань біологічного різноманіття, а також активізація участі громадян у діяльності щодо його збереження;

посилення відповідальності за збереження біологічного різноманіття підприємств, організацій та установ, діяльність яких пов'язана з використанням природних ресурсів або впливає на стан довкілля [25, 26].

Об'єктами Концепції є різноманіття всіх рослин, тварин та мікроорганізмів (разом із середовищами їх існування) в стані природної волі, у неволі чи напіввільних умовах, на суші, у воді, ґрунті та повітрі, що

постійно чи тимчасово населяють територію, територіальне море, континентальний шельф та виключну (морську) економічну зону України. Збереження біологічного різноманіття передбачає охорону як окремих особин і їх груп у межах певної території, так і екосистем у цілому разом з їх середовищем існування.

Засоби реалізації Концепції можна розділити на декілька груп.

Правові засоби. Для досягнення мети Концепції передбачається подальший розвиток системи природоохоронного та природоресурсного законодавства. Зокрема, необхідно розробити і прийняти закони про рослинний світ та про рибне господарство, Національну програму охорони земель, нормативно-правові акти щодо вдосконалення системи платежів за користування надрами, водними та іншими природними ресурсами, запровадження природокористування на основі екологічних міжнародних нормативів. У зв'язку з цим пропонуються зміни та доповнення до земельного, лісового, водного законодавства, законодавства про надра, про тваринний світ та природно-заповідний фонд.

Фінансові засоби. Фінансування заходів збереження біологічного різноманіття проводиться за рахунок коштів підприємств, установ та організацій, Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетних фондів та інших джерел.

Фінансування запропонованих заходів за рахунок Державного бюджету України здійснюватиметься з урахуванням реальних економічних можливостей держави. Основним джерелом покриття витрат на охорону природи є платежі за використання природних ресурсів.

На основі мобілізації фінансових ресурсів Концепцією передбачається поліпшення стану збереження біологічного різноманіття, що включає охорону і раціональне використання земельних, водних і лісових ресурсів, тваринного і рослинного світу. Крім того, фінансові ресурси спрямовуватимуться на створення екологічної мережі, проведення наукових досліджень і моніторингу, освіти та екологічне виховання, виконання конкретних проектів збереження біологічного різноманіття в регіонах, які мають особливе національне та міжнародне природоохоронне значення.

Організаційні засоби. Організаційне забезпечення та координація діяльності щодо реалізації Концепції здійснюватиметься Міністерством екології та природних ресурсів за участю інших заінтересованих центральних та місцевих органів виконавчої влади. Вирішенню науково-технічних та інших питань у сфері збереження біологічного різноманіття сприятиме створення дорадчого органу, до якого увійдуть посадові особи заінтересованих центральних та місцевих органів виконавчої влади, провідні вчені та представники громадських організацій.

Науково-методичні засоби. Для збереження біологічного різноманіття проводитимуться дослідження, спрямовані на забезпечення

його охорони, відновлення та раціонального використання. Методологічною основою цих досліджень буде удосконалена система моніторингу, включаючи інвентаризацію природних ресурсів, ведення кадастрів на основі створення банків даних та геоінформаційних систем біологічного різноманіття [25].

Інформаційно-освітні засоби. З метою поліпшення екологічної освіти та виховання передбачається створення на базі територій природно-заповідного фонду інформаційно-освітніх центрів. Буде розширено випуск науково-популярної та іншої літератури, започатковано серію відповідних науково-пізнавальних теле- і радіопрограм. Планується переглянути навчальні плани та програми навчання у дошкільних установах, середніх та вищих навчальних закладах з метою забезпечення розширення знань про біологічне різноманіття, поліпшити підготовку і підвищення кваліфікації спеціалістів у галузі збереження біорізноманіття з урахуванням міжнародного досвіду. Екологічні знання мають стати обов'язковою кваліфікаційною вимогою для всіх посадових осіб, діяльність яких пов'язана з використанням природних ресурсів або впливає на стан довкілля.

Основними напрямками діяльності щодо збереження біологічного різноманіття є:

збереження прибережно-морських та морських, річкових і заплавних, озерних та болотних, лучних і степових, лісових та гірських екосистем;

оздоровлення агроландшафтів та інших територій інтенсивного ведення господарської діяльності;

збереження видів та популяцій;

створення національної екологічної мережі.

Прибережно-морські та морські екосистеми

З метою уникнення негативних наслідків, пов'язаних із забрудненням, рекреаційним навантаженням, скороченням прісноводного стоку, руйнуванням донних екосистем під час видобутку нафти і газу, забудовою узбережжя, необхідно:

створити та упорядкувати прибережні захисні смуги морів;

покращити екологічний стан прибережно-морських та морських екосистем шляхом вжиття заходів, спрямованих на зменшення їх забруднення і руйнування;

розробити і реалізувати заходи щодо охорони біологічного різноманіття Чорного і Азовського морів з урахуванням відповідних міжнародних угод [25].

Річкові та заплавні екосистеми

З метою покращання стану річкових та заплавних екосистем, зменшення негативного впливу гідроспоруд, сільськогосподарської діяльності, недосконалої каналізаційних і очисних споруд необхідно:

здійснити заходи, передбачені Національною програмою екологічного оздоровлення басейну р.Дніпра та поліпшення якості питної води в частині збереження річкових та заплавних екосистем, розробити заходи щодо охорони басейнів річок Дністра, Південного Бугу, Сіверського Дінця, малих річок, відновлення і оздоровлення заплавних екосистем, а також взяти участь у міжнародних програмах охорони басейнів річок - Дунаю, Західного Бугу, Прип'яті і Десни;

створити та упорядкувати прибережні захисні смуги річок;

збільшити площі водозахисних насаджень;

вжити заходів щодо охорони і відтворення рибних та інших водних живих ресурсів, зокрема видів місцевої фауни.

Озерні та болотні екосистеми

Для розв'язання проблем, пов'язаних з негативними для флори і фауни наслідками осушення боліт та проведенням торфорозробок, зарегулюванням водотоків і підтопленням прилеглих територій, забрудненням води, необхідно:

провести інвентаризацію водно-болотних угідь національного, регіонального і місцевого значення, розробити і вжити заходів щодо їх охорони та відновлення;

визначити перелік озер, що потребують особливої охорони;

здійснити заходи щодо збереження цінних болотних масивів, передусім у регіоні Полісся;

забезпечити широку участь установ та організацій у виконанні міжнародних проектів у рамках Рамсарської і Боннської конвенцій та інших міжнародних програм, спрямованих на збереження озерних та болотних екосистем;

розробити і реалізувати заходи щодо охорони водно-болотних угідь, що мають міжнародне значення.

Лучні та степові екосистеми

З метою охорони і раціонального використання лучних і степових екосистем, оптимізації ступеня розорювання території та зменшення негативних наслідків сільськогосподарської діяльності необхідно:

провести картографічний облік лучних та степових ділянок, що збереглися в природному стані;

розробити та впровадити заходи для відновлення і оздоровлення лучних та степових екосистем;

здійснити заходи щодо збереження середовищ існування птахів, насамперед дрофи і хохітви;

розробити науково обгрунтовані рекомендації з питань екологічно збалансованого землекористування в степовій і лісостеповій зонах;

розробити та реалізувати заходи щодо оптимізації використання схилкових земель, які мають особливе значення як середовище існування рідкісних та ендемічних видів;

створити або відновити еталонні ділянки степових ценозів для кожної геоботанічної провінції лісостепової та степової зон [25].

Лісові екосистеми

З метою охорони, відтворення та раціонального використання лісових екосистем в умовах посилення антропогенного впливу необхідно:

забезпечити максимально можливе збереження прируслових лісів, старолітніх природних угруповань і насаджень та лісів, які виконують переважно екологічні функції;

здійснити заходи, спрямовані на відновлення лісів у місцях їх природного зростання і заліснення нових територій;

вжити заходів щодо раціонального використання лісових ресурсів з урахуванням збереження їх флори і фауни, зокрема генофонду мисливських видів;

створити умови для забезпечення природної різноманітності вікової структури і видового складу лісів, збереження генофонду лісових порід;

оптимізувати рекреаційне навантаження на лісові масиви;

впровадити державну систему моніторингу лісових екосистем із врахуванням потреб збереження біологічного різноманіття;

розробити і вжити заходів щодо оздоровлення і збереження лісів, які входять до складу зелених зон міст та інших населених пунктів;

сприяти збереженню на окремих ділянках лісу дуплистих дерев та перегнених стовбурів, які відіграють важливу екологічну роль як середовища існування певних груп біологічних видів [25].

Гірські екосистеми

З метою збереження біорізноманіття, що зазнає деградації через підвищену уразливість гірських екосистем до антропогенних навантажень, необхідно:

здійснити заходи, спрямовані на відновлення гірських лісів і заліснення нових територій, включаючи відновлення верхньої межі лісу на полонинах і яйлах;

розробити і вжити заходів щодо збереження печер, їх фауни і флори та регулювання відвідування;

оптимізувати рекреаційне навантаження на гірські екосистеми;

організувати екологічні мережі гірських лісових масивів Карпат та Криму як ключових систем збереження біологічного різноманіття і своєрідних центрів ендемізму України [25].

Агрolandшафти та інші території інтенсивного ведення господарської діяльності

З метою оздоровлення сільськогосподарських і урбанізованих територій через занедбаність культурних ландшафтів, застарілість агропромислових технологій необхідно:

розробити та впровадити в практику рекомендації щодо спеціального використання територій для певного виду господарської діяльності з

урахуванням принципів виваженості, на основі всебічного обґрунтування, прийняття рішень, у яких враховуються вимоги щодо збереження, невиснажливого і збалансованого використання біологічного різноманіття; екологічної експертизи проєктів, прорахунки в яких можуть мати негативні для довкілля наслідки, та передбачення участі в цьому громадськості; запобіжного характеру заходів щодо охорони довкілля; перенесення видів діяльності, які згубно впливають на біологічне різноманіття, в менш багаті на це різноманіття місця; виконання компенсаційних природоохоронних заходів за причинену довкіллю шкоду; підтримки екологічної цілісності середовищ існування, що є необхідною умовою для виживання окремих видів рослин і тварин; відновлення і відтворення елементів біологічного різноманіття там, де це можливо і доцільно; застосування найкращих з існуючих технологій та екологічних методів; персональної відповідальності за забруднення; забезпечення участі громадськості та доступ її до інформації з метою активної підтримки дій щодо збереження біологічного різноманіття;

екологізувати господарську діяльність і стимулювати виробництво екологічно чистої продукції; впровадити ґрунтозахисні системи землеробства з контурно-меліоративною організацією територій, що враховують місцеві екологічні особливості і обмежують інтенсивне використання екологічно вразливих земель, сприяти зменшенню ступеня розораності сільськогосподарських угідь з першочерговим виведенням найбільш уразливих земель з інтенсивного сільськогосподарського використання;

відновлювати та оздоровлювати традиційні антропогенні ландшафти сільської місцевості та урболандшафти, поєднуючи ці заходи із збереженням природних ландшафтів та культурно-історичних пам'яток [25].

Збереження видів та популяцій

З метою збереження гено- і ценофонду рослинного і тваринного світу, насамперед рідкісних видів і тих, що перебувають під загрозою зникнення, необхідно:

розробити та реалізувати програми і заходи для збереження окремих видів рослин і тварин або їх груп, у тому числі внесених до Червоної книги України та міжнародних переліків рідкісних і тих, що перебувають під загрозою зникнення;

створити в зоологічних парках, розплідниках, ботанічних садах та дендрологічних парках центри і лабораторії штучного розведення та реакліматизації рідкісних і зникаючих видів рослин і тварин;

організувати постійні спостереження (моніторинг) за станом видів і популяцій;

розробити геоінформаційні системи, насамперед щодо видів рослин та тварин, внесених до Червоної книги України і рослинних угруповань, внесених до Зеленої книги України;

провести інвентаризацію генетичного різноманіття тварин і рослин; підготувати та опублікувати довідники, енциклопедії, науково-популярні видання та інші матеріали про біологічне різноманіття України [25].

6.2 Міжнародні нормативно-правові акти збереження біорізноманіття

Проблеми збереження біорізноманіття та ландшафтів належать до числа тих, успішне вирішення яких можливе лише на основі поєднання зусиль на місцевому, національному та міжнародному рівнях. На даний час прийнято ряд природоохоронних конвенцій та угод світового, європейського, регіонального і міждержавного рівнів, які є чинними і для України [10, 12, 27].

Базовою у сфері збереження біорізноманіття є **Конвенція про біологічне різноманіття**, яка була започаткована під час Всесвітньої конференції у 1992 р. в м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія) і ратифікована Україною 29 листопада 1994 р. Цілями Конвенції є збереження біологічного різноманіття, стале використання його компонентів.

12 вересня 2002 р. Україна приєдналася до **Картахенського протоколу про біобезпеку** при Конвенції про біологічне різноманіття (2000 р.). Цей протокол має на меті захист від «продуктів» біотехнології – генетично видозмінених організмів, які можуть мати несприятливий вплив на збереження і стале використання біологічного різноманіття.

Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення головним чином як середовище існування водоплавних птахів (**Рамсарська конвенція**, м. Рамсар, Іран, 1971 р.) була започаткована 2 лютого (зараз цей день відзначається як Міжнародний день водно-болотних угідь). Ще у 1995 р. Україна визначила 22 потенційні водно-болотні угіддя міжнародного значення. Більшість водно-болотних угідь міжнародного значення в Україні вже заповідані або є перспективними для заповідання.

Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин (Бонн, 1979 р.), яка стала чинною для України від 19 березня 1999 року, зобов'язує Договірні сторони зберегти і, якщо можливо і доцільно, відновити ті середовища існування, що важливі для запобігання зникненню мігруючих видів. До конвенції є 2 додатки: перший – список видів, які вже зараз перебувають під загрозою (в Україні – пелікан рожевий), другий – список видів, які можуть найближчим часом потрапити

під загрозу (у нас – це кажани, дельфіни, лелекові, качині, яструбові, соколові, чаплеві, журавлі).

Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES, Вашингтон, 1979 р.) чинна для України з 14 травня 1999 р. Головною підставою для заключення Конвенції стало визнання необхідності міжнародного співробітництва для захисту ряду видів дикої фауни та флори від надмірної їх експлуатації в міжнародній торгівлі: в Україні цією конвенцією захищені видра річкова, кінь Пржевальського, пелікан кучерявий, орел-могильник, орел-білохвіст, сокіл-сапсан та ін.

Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція) фактично є головним механізмом реалізації Конвенції про біологічне різноманіття на континенті, хоча й була започаткована ще 1979 року. Україна приєдналася до Конвенції 29 жовтня 1996 р. Головними завданнями Бернської конвенції є збереження дикої флори і фауни, особливо в транскордонних регіонах; підтримка популяцій дикої флори і фауни на необхідному рівні; проведення спеціальних заходів щодо видів, що занесені у переліки Конвенції; заборона навмисного добування тварин шляхом введення ліцензій, обмежень тощо.

Бернська конвенція також передбачає створення системи «територій спеціального збереження» (англ. – Areas of Special Conservation Interest), що складатимуть Смарагдову мережу Європи (англ. – Emerald Network). Критеріями визначення територій спеціального інтересу є знаходження в їх межах рідкісних і зникаючих видів рослин і тварин, що потребують спеціальних заходів збереження, і занесені в спеціальний перелік, та/або рідкісні і зникаючі типи природних середовищ існування.

Європейський червоний перелік видів тварин і рослин, що перебувають під глобальною загрозою зникнення (1991) був схвалений за участі делегації від України в м. Нурмесс (Фінляндія) влітку 1986 р.

Також на регіональному рівні існує **Конвенція про захист Чорного моря від забруднення (Бухарестська конвенція, 1992 р.)** [1].

6.3 Водно-болотні угіддя

Окремо слід виділити питання пов'язані з водно-болотними угіддями (ВБУ).

Статус водно-болотних угідь міжнародного значення може бути надано цінним природним комплексам боліт, заплавлених лук і лісів, а також водних об'єктів - природних або штучно створених, постійних чи тимчасових, стоячих або проточних, прісних, солонкуватих чи солоних, у

тому числі морським акваторіям, що знаходяться у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, земель водного та лісового фонду України [28].

Статус водно-болотних угідь міжнародного значення може бути надано:

1) за типовістю, рідкісністю або унікальністю - природним чи напівприродним (штучним) типам водно-болотних угідь біогеографічного регіону;

2) за видами рослин і тварин, які перебувають під загрозою зникнення в усьому світі:

середовищам існування вразливих видів, видів та екологічних угруповань, які, перебувають під загрозою зникнення;

особливо цінним як середовища для підтримання біологічного різноманіття регіону;

особливо цінним як середовища існування видів рослин і тварин на критичних стадіях їх життєвого циклу;

3) за регулярним перебуванням водно-болотних птахів:

місцям регулярного перебування понад 20 тис. особин водно-болотних птахів;

місцям регулярного перебування не менш як 1 відсотка біогеографічної популяції одного виду або підвиду водоплавних птахів;

4) за станом іхтіофауни:

особливо цінним як середовища для підтримання певного співвідношення видів риб, їх вікової структури, що загалом визначає цінність водно-болотних угідь, їх біологічне різноманіття;

важливим місцям нересту, нагулу чи зимівлі місцевих видів риб, які мають вирішальне значення для підтримання їх популяцій.

Визначення водно-болотних угідь, що можуть бути заявленими для надання їм статусу водно-болотних угідь міжнародного значення, здійснюється Міндовкіллям за поданням наукових установ, громадських організацій, інших заінтересованих підприємств, установ, організацій та громадян. Для розгляду цих пропозицій у Міндовкіллі може утворюватися експертна рада [28].

Подання повинне містити обґрунтування відповідності водно-болотного угіддя встановленим критеріям, відомості про місцезнаходження, розмір площі, характер використання, користувачів (власників) земельних ділянок та інших природних ресурсів, відповідний картографічний матеріал згідно з проектами землеустрою.

Міндовкілля у місячний термін розглядає подання на відповідність заявленого водно-болотного угіддя встановленим критеріям і погоджує питання щодо надання йому статусу водно-болотного угіддя міжнародного значення з центральним органом виконавчої влади, у підпорядкуванні якого перебуває це угіддя, користувачами (власниками) земельної ділянки

та інших природних ресурсів, органом місцевого самоврядування, після чого відповідні матеріали разом з проектом відповідного рішення подаються для погодження до Кабінету Міністрів України.

Після погодження Кабінетом Міністрів України Міндовкілля готує відповідні матеріали українською та англійською мовами і надсилає їх згідно з офіційною процедурою до Бюро Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів для розгляду питання про внесення водно-болотного угіддя до Списку водно-болотних угідь міжнародного значення.

Після надання заявленому водно-болотному угіддю статусу водно-болотного угіддя міжнародного значення Міндовкілля повідомляє про це заінтересований центральний орган виконавчої влади, користувачів (власників) земельних ділянок та інших природних ресурсів, орган місцевого самоврядування та надсилає їм копію міжнародного сертифіката.

Охорона і користування природними ресурсами водно-болотних угідь (їх ділянок) міжнародного значення, що перебувають у межах територій і об'єктів природно-заповідного фонду, земель водного та лісового фонду, здійснюються відповідно до законодавства [28].

На всі водно-болотні угіддя міжнародного значення складаються паспорти, ведення яких покладається на адміністрації установ природно-заповідного фонду, у межах яких знаходяться ці угіддя, а у разі їх знаходження за межами територій природних заповідників, біосферних заповідників і національних природних парків - на облдержадміністрації, а на території Автономної Республіки Крим - орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища за погодженням з користувачами (власниками) земельних ділянок та інших природних ресурсів. Структуру, зміст та порядок заповнення паспорта визначає Міндовкілля.

Облдержадміністрації, а на території Автономної Республіки Крим - орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища за погодженням з користувачами (власниками) земельних ділянок та інших природних ресурсів забезпечують установлення спеціальних знаків на межах водно-болотних угідь міжнародного значення.

Межі водно-болотних угідь міжнародного значення наносяться на плани та карти відповідних земельних ділянок [28].

Контрольні питання до теми 6

1. Існуючі проблеми відтворення природних екосистем.
2. Основні перспективи розвитку ПЗФ в Україні з урахуванням світового досвіду.

3. Нормативно-правова база охорони біологічного різноманіття України.
4. Мета Концепції збереження біологічного різноманіття України.
5. Засоби реалізації та основні напрями діяльності у сфері збереження біологічного різноманіття.
6. Якими міжнародними нормативно-правовими актами регулюються питання збереження біологічного різноманіття?
7. Поняття ВБУ, та особливості їх значимості для збереження біологічного різноманіття.
8. Порядок оголошення територій ВБУ загальнодержавного значення.

ТЕМА 7 ПРИРОДНІ КОМПЛЕКСИ УКРАЇНИ, ЇХ ПРЕДСТАВЛЕНІСТЬ В ПЗФ. ЗАКОНОДАВСТВО ПРО ЧЕРВОНУ ТА ЗЕЛЕНУ КНИГУ УКРАЇНИ.

Маючи площу 603,55 тис. км², територія України простяглася із заходу на схід на 1316 км й з півночі на південь – на 893 км. Різноманіття фізико-географічних умов у межах цієї значної за розмірами та протяжністю території зумовило формування багатого рослинного та тваринного світу. Хоча природні ландшафти України зазнали значного антропогенного впливу й на більшій території зараз являють собою їх антропічні модифікації, та близько 28% площі України зайняті природною чи близькою до неї рослинністю (в тому числі: лісами – 15%, луками – 9%, степами та солончаками – 3%, болотами – 2%). Саме ці площі й становлять основу ПЗФ України й визначають перспективи її подальшого розширення.

Одним із критеріїв оптимальності як існуючої, так і перспективної мережі ПЗФ є її репрезентативність, тобто представленість у мережі різноманіття природних об'єктів, які трапляються на території країни. У цьому відношенні важливим є аналіз територій та об'єктів ПЗФ України в зонально-регіональному аспекті. Такий аналіз необхідний як для визначення досягнутого рівня заповідності регіонів України, так і для обґрунтування перспективної мережі природно-заповідних об'єктів і розбудови національної екомережі України [2].

У межах України зона широколистяних лісів включає Полісся. Порівняно з іншими рівнинними регіонами України, Полісся відзначається тим, що тут збереглися масиви з природною рослинністю, площа яких сягає кількох сотень тисяч гектарів. Крім лісів, значну площу тут займають луки і болота. Висока збереженість природної рослинності обумовлена тим, що тут переважають відносно бідні піщані та супіщані ґрунти, які мало придатні для використання як орні землі.

Сучасна мережа заповідників і національних природних парків Українського Полісся добре репрезентує соснові ліси та болота. Недостатньо охоплені охороною в об'єктах цих категорій ліси на багатших ґрунтах - дубово-соснові, дубові та грабові. Слабо представлені також природні комплекси заплав. Широколистяні та мішані ліси займають значні площі на територіях південної частини Полісся, на яких планується створення національних природних парків - Костопільського, Коростишівського, Цуманського та деяких інших. Дубово-соснові та дубові ліси наявні також на територіях, які планується включити до складу Поліського природного заповідника. Значною мірою у заплавах річок будуть розташовані проєктовані НПП «Прип'ять-Стохід» і Придеснянський.

Збереженість природи лісостепової зони нижча, ніж в лісовій зоні. Лісистість більша в її західній частині (за деякими схемами районування цю територію відносять до широколистянолісової зони).

Два із чотирьох заповідників («Розточчя» і «Медобори» з філіалом «Кременецькі гори») і обидва НПП лісостепової зони («Яворівський» і «Подільські Товтри») знаходяться в Західно-Українській лісостеповій провінції.

Як вже зазначалося, заповідники і НПП в лісостеповій зоні розміщені дуже нерівномірно, концентруючись в її західній частині. В Правобережному Лісостепу заплановано створення ряду НПП на основі таких великих лісових масивів як Бритавський ліс (Вінницька область), Черкаський бір, Холодний Яр (Черкаська область), Чорний і Чутянський ліси (Кіровоградська область) та ін. На Лівобережжі планується створити кілька НПП в долинах річок (Сейму, Сули, Ворскли, Дніпра). Планується створити нові парки і в придністровській частині Західного Лісостепу.

Ландшафти степової зони України зазнали суттєвої трансформації господарською діяльністю людини. Сьогодні природна рослинність степової зони, включаючи й штучні ліси, займає не більше 6% її площі. Степова рослинність збереглася переважно на схилах балок і долин. Плакорні ділянки із степовою в минулому рослинністю майже повністю освоєні. Вони збереглися значною мірою завдяки створенню на них заповідників.

Кримська степова провінція представлена двома природними заповідниками й філією Кримського заповідника «Лебедині острови». Перші два заповідні об'єкти розташовані на сході Криму (на Керченському півострові), а Лебедині острови – в його західній частині. Цінність усіх цих трьох об'єктів визначається не стільки типовістю та репрезентативністю для рівнинного Криму їх природних комплексів, скільки унікальністю їх природи [1].

Заповідники і національні природні парки включають території, що належать до 12 із 22 фізико-географічних областей степової зони і всіх семи фізико-географічних провінцій. Перспективними для створення національних природних парків у степовій зоні є території Сиваша, північного узбережжя Азовського моря (насамперед морських кос), Дністровського лиману, долини Сіверського Донця у Харківській області. Серед територій з переважанням степової рослинності до заповідників або НПП необхідно включити значної площі збережені степи в Криму - на Керченському півострові та півострові Тарханкут. Заплановано також розширення Українського степового заповідника на 1,5 тис. га за рахунок приєднання ділянки з переважанням петрофітного степу.

Згідно схеми фізико-географічного районування України, Українські Карпати поділяються на п'ять областей, де домінують гірські ландшафти, та дві рівнинні області - Передкарпатську та Закарпатську низовинну. На

цій території є один біосферний та один природний заповідники та шість національних природних парків.

Гірським територіям, властиве вище, ніж рівнинним територіям, природне різноманіття. Це пов'язано з наявністю висотної поясності. Крім того, гори менш придатні для інтенсивного господарського освоєння, тому ступінь освоєння природи в них нижчий. Високі різноманітність та збереженість обумовлюють і значні кількість та розміри природно-заповідних територій у горах, зокрема в українській частині Карпат.

Заповідники і національні природні парки задовільно репрезентують природу Українських Карпат. Краще охоплені ними Зовнішньокарпатська, Вододільно-Верховинська, Полонинсько-Чорногорська та Рахівсько-Чивчинська фізико-географічні області. Слабо представлені більш освоєні області - Передкарпатська, Вулканічно-Карпатська та Закарпатська низовинна.

За схемою фізико-географічного районування України Кримські гори поділяються на три фізико-географічні області: Передгірно-Кримську, Гірсько-Кримську та Південнобережно-Кримську. Кожна з цих областей відзначається високим ландшафтним та біологічним різноманіттям. Складний рельєф, значні мезо- та мікрокліматичні відмінності, строкатість ґрунтового покриву та геологічних відкладів, зумовлюють існування тут дуже різноманітної рослинності. У Гірському Криму знаходиться 4 природних заповідники, НПП тут відсутні.

Природні заповідники займають в Гірському Криму значну площу і непогано репрезентують природу Головної гряди і Південного берега. Разом з тим не охоплена охороною в заповідниках і НПП передгірна частина. В регіоні є великі потенційні можливості і потреба у створенні національних природних парків. Найбільш розробленою є ідея створення Севастопольського НПП у західній частині Гірського Криму [1].

7.1 Основні положення охорони рослинного світу

Відносини у сфері охорони, використання та відтворення рослинного світу регулюються Конституцією України, законами України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про природно-заповідний фонд України», Лісовим кодексом України, та іншими нормативно-правовими актами [29].

Відносини у сфері охорони, використання та відтворення рослин і багаторічних насаджень сільськогосподарського призначення регулюються відповідним законодавством України.

Завданням законодавства України про рослинний світ є регулювання суспільних відносин у сфері охорони, використання та відтворення

дикорослих та інших несільськогосподарського призначення судинних рослин, мохоподібних, водоростей, лишайників, а також грибів, їх угруповань і місцезростань.

У цьому Законі наведені нижче терміни вживаються в такому значенні:

– рослинний світ - сукупність усіх видів рослин, а також грибів та утворених ними угруповань на певній території;

– дикорослі рослини - рослини, що природно зростають на певній території;

– природні рослинні угруповання - сукупність видів рослин, що зростають в межах певних ділянок та перебувають у тісній взаємодії як між собою, так і з умовами довкілля;

– акліматизація - пристосування (адаптація) виду до нових умов існування у зв'язку зі штучним його переселенням;

– інтродукція - штучне введення виду до складу рослинного світу поза межами його природного ареалу;

– об'єкти рослинного світу - дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби на всіх стадіях розвитку та утворені ними природні угруповання;

– природні рослинні ресурси - об'єкти рослинного світу, що використовуються або можуть бути використані населенням, для потреб виробництва та інших потреб.

Природні рослинні ресурси за своєю екологічною, господарською, науковою, оздоровчою, рекреаційною цінністю та іншими ознаками поділяються на природні рослинні ресурси загальнодержавного та місцевого значення [29].

До природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення належать:

а) об'єкти рослинного світу у межах:

– внутрішніх морських вод і територіального моря, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України;

– поверхневих вод (озер, водосховищ, річок, каналів), що розташовані і використовуються на території більш ніж однієї області, а також їх приток усіх порядків;

– природних та біосферних заповідників, національних природних парків, а також заказників, пам'яток природи, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення;

б) лісові ресурси державного значення;

в) рідкісні і такі, що перебувають під загрозою зникнення, судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби, види яких занесені до Червоної книги України;

г) рідкісні і такі, що перебувають під загрозою зникнення, та типові природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України.

До природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення законодавством України можуть бути віднесені й інші об'єкти рослинного світу.

До природних рослинних ресурсів місцевого значення відносяться дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби, не віднесені до природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення.

Під час здійснення діяльності, яка впливає на стан охорони, використання та відтворення рослинного світу, необхідно дотримуватися таких основних вимог:

- збереження природної просторової, видової, популяційної та ценотичної різноманітності об'єктів рослинного світу;

- збереження умов місцезростання дикорослих рослин і природних рослинних угруповань;

- науково обґрунтованого, невиснажливого використання природних рослинних ресурсів;

- здійснення заходів щодо запобігання негативному впливу господарської діяльності на рослинний світ;

- охорони об'єктів рослинного світу від пожеж, захист від шкідників і хвороб;

- здійснення заходів щодо відтворення об'єктів рослинного світу;

- регулювання поширення та чисельності дикорослих рослин і використання їх запасів з врахуванням інтересів охорони здоров'я населення.

Вказані вимоги враховуються під час розробки проектів законодавчих актів, загальнодержавних, міждержавних, регіональних програм та здійснення заходів з охорони, використання та відтворення рослинного світу.

Державне управління у сфері охорони, використання та відтворення рослинного світу здійснюють Кабінет Міністрів України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів, та інші центральні органи виконавчої влади відповідно до їх компетенції [29].

Громадяни та їх об'єднання відповідно до законодавства мають право брати участь у розгляді центральними органами виконавчої влади, Радою

міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування питань, пов'язаних з охороною, використанням та відтворенням рослинного світу, сприяти цим органам у здійсненні заходів щодо охорони, невиснажливого використання та відтворення об'єктів рослинного світу, а також ініціювати відповідні заходи [29].

7.2 Основні положення охорони тваринного світу

Відносини у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу, об'єкти якого перебувають у стані природної волі, у напіввільних умовах чи в неволі, на суші, у воді, ґрунті та повітрі, постійно чи тимчасово населяють територію України або належать до природних багатств її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, регулюються Конституцією України, цим Законом, законами України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про мисливське господарство та полювання» та іншими нормативно-правовими актами.

Відносини у галузі охорони, використання і відтворення сільськогосподарських, свійських тварин, а також діяльність, пов'язана з охороною і використанням залишків викопних тварин, регулюються відповідним законодавством України [30].

Завданнями законодавства України про охорону, використання і відтворення тваринного світу є:

- регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення об'єктів тваринного світу;
- збереження та поліпшення середовища існування диких тварин;
- забезпечення умов збереження всього видового і популяційного різноманіття тварин.

Об'єктами тваринного світу, на які поширюється дія цього Закону, є:

- дикі тварини - хордові, в тому числі хребетні (ссавці, птахи, плазуни, земноводні, риби та інші) і безхребетні (членистоногі, молюски, голкошкірі та інші) в усьому їх видовому і популяційному різноманітті та на всіх стадіях розвитку (ембріони, яйця, лялечки тощо), які перебувають у стані природної волі, утримуються у напіввільних умовах чи в неволі;
- частини диких тварин (роги, шкіра тощо);
- продукти життєдіяльності диких тварин (мед, віск тощо).

Об'єкти тваринного світу, а також нори, хатки, лігва, мурашники, боброві загати та інше житло і споруди тварин, місця токування, линяння, гніздових колоній птахів, постійних чи тимчасових скупчень тварин,

нерестовищ, інші території, що є середовищем їх існування та шляхами міграції, підлягають охороні [30].

Дикі тварини, які перебувають у стані природної волі в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, інші об'єкти тваринного світу, на які поширюється дія цього Закону і які перебувають у державній власності, а також об'єкти тваринного світу, що у встановленому законодавством порядку набуті у комунальну або приватну власність і визнані об'єктами загальнодержавного значення, належать до природних ресурсів загальнодержавного значення.

Право власності на об'єкти тваринного світу набувається та реалізується відповідно до Конституції України, цього Закону та інших законів України.

Об'єкти тваринного світу, які перебувають у стані природної волі і знаходяться в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, є об'єктами права власності Українського народу.

Від імені Українського народу права власника об'єктів тваринного світу, які є природним ресурсом загальнодержавного значення, здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України.

Кожний громадянин має право користуватися об'єктами тваринного світу - об'єктами права власності Українського народу відповідно до цього Закону та інших законів України.

Об'єкти тваринного світу в Україні можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності.

Об'єкти тваринного світу в Україні знаходяться під охороною держави незалежно від права власності на них.

Об'єкти тваринного світу, які утримуються (зберігаються) підприємствами, установами та організаціями державної або комунальної форми власності, є об'єктом права державної або комунальної власності.

Об'єкти тваринного світу, вилучені із стану природної волі, розведені (отримані) у напіввільних умовах чи в неволі або набуті іншим не забороненим законом шляхом, можуть перебувати у приватній власності юридичних та фізичних осіб.

Законність набуття у приватну власність об'єктів тваринного світу (крім добутих у порядку загального використання) повинна бути підтверджена відповідними документами, що засвідчують законність вилучення цих об'єктів з природного середовища, ввезення в Україну з інших країн, факту купівлі, обміну, отримання у спадок тощо, які видаються в установленому законодавством порядку.

У передбаченому законом порядку права власників об'єктів тваринного світу можуть бути обмежені в інтересах охорони цих об'єктів, навколишнього природного середовища та захисту прав громадян [30].

Право приватної власності на об'єкти тваринного світу припиняється у разі:

- жорстокого поводження з дикими тваринами;
- встановлення законодавчими актами заборони щодо перебування у приватній власності окремих об'єктів тваринного світу.

Право приватної власності на об'єкти тваринного світу може припинитися і в інших випадках, передбачених законом.

Право приватної власності на об'єкти тваринного світу у випадках, передбачених частиною першою цієї статті, може бути припинено в судовому порядку за позовами центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів [30].

Під час проведення заходів щодо охорони, раціонального використання і відтворення тваринного світу, а також під час здійснення будь-якої діяльності, яка може вплинути на середовище існування диких тварин та стан тваринного світу, повинно забезпечуватися додержання таких основних вимог і принципів:

- збереження умов існування видового і популяційного різноманіття тваринного світу в стані природної волі;
- недопустимість погіршення середовища існування, шляхів міграції та умов розмноження диких тварин;
- збереження цілісності природних угруповань диких тварин;
- додержання науково обґрунтованих нормативів і лімітів використання об'єктів тваринного світу, забезпечення невиснажливого їх використання, а також відтворення;
- раціональне використання корисних властивостей і продуктів життєдіяльності диких тварин;
- платність за спеціальне використання об'єктів тваринного світу;
- регулювання чисельності диких тварин в інтересах охорони здоров'я населення і запобігання заподіяння шкоди довкіллю, господарській та іншій діяльності;
- урахування результатів оцінки впливу на довкілля об'єктів господарської та іншої діяльності, які можуть негативно впливати на стан тваринного світу.

Громадяни відповідно до закону мають право:

- на загальне і спеціальне використання об'єктів тваринного світу;
- мати у власності окремі об'єкти тваринного світу;
- на компенсацію шкоди, завданої дикими тваринами.

Громадяни відповідно до закону зобов'язані:

- охороняти тваринний світ і середовище перебування диких тварин;
- сприяти відтворенню відновлюваних об'єктів тваринного світу;
- використовувати об'єкти тваринного світу відповідно до закону;
- відшкодовувати шкоду, заподіяну ними тваринному світу внаслідок порушення вимог законодавства про охорону, використання і відтворення тваринного світу [30].

Громадяни мають й інші права та обов'язки, передбачені законодавством.

7.3 Створення Червоних книг та їх призначення

Ідея створення Червоної книги належить англійському зоологу, професору Пітеру Скотту. Метою заснування Червоної книги було поліпшення охорони рідкісних і таких, що знаходяться під загрозою зникнення, видів рослинного та тваринного світу. Червона книга також – основа для розробки подальших дій, спрямованих на охорону занесених до неї видів тварин і рослин [2, 4].

Червоні книги – офіційні документи неурядових міжнародних і національних адміністративних організацій, які містять систематизовані відомості про рослини і тварин світу чи окремих регіонів, стан яких викликає стурбованість за їх майбутнє.

Початок перепису зникаючих видів покладено у 1948 році Організацією Об'єднаних Націй (ООН) при Міжнародному союзі охорони природи. Наукова діяльність організації здійснюється через шість Комісій за різними напрямками: екологія; планування навколишнього середовища; навчання в галузі навколишнього середовища; національні парки й охоронні території; політика, право й адміністративні питання в галузі навколишнього середовища; рідкісні та зникаючі види .

Комісія з охорони рідкісних і зникаючих видів створена у 1949 році для формування анотованих списків рідкісних і зникаючих видів. Саме «Списки рідкісних і зникаючих видів» на початку були віднесені до видання, названого згодом «Червоною книгою», причому червоний колір було обрано невипадково – це символ небезпеки, тривоги та попередження.

Формування першого видання Міжнародної Червоної книги тривало 14 років. У результаті багаторічної роботи Комісії у 1963 році вийшло друком перше видання книги, так званий реєстр рідкісних і зникаючих видів диких рослин і тварин – він отримав назву «**Червона книга фактів**», мав вигляд перекидного календаря та складав два томи. Для кожного виду було відведено окремий листок, причому книга була надрукована на папері

червоного кольору – кольору застереження. З цього часу в усьому світі стали видавати подібні переліки зникаючих видів [2, 4].

Занесені до книги види було поділено на дві категорії: *рідкісні та зникаючі*.

Рідкісні – це такі види, яким нині ще не загрожує зникнення, але вони є настільки нечисленими або мешкають на таких обмежених територіях, що можуть зникнути за несприятливих умов.

Зникаючі – це такі види, які перебувають під загрозою зникнення та врятування яких не можливе без вжиття спеціальних заходів.

Друге видання Міжнародної Червоної книги здійснене в 1966–1971 рр. і в ньому вироблена нова класифікація рідкісних видів. Це видання складалося із трьох томів – крім інформації про ссавців і птахів, містилася інформація про плазунів і земноводних. Перший том містив (уперше!) інформацію про рідкісні рослини.

Водночас Комісією з охорони зникаючих видів було ухвалено створення Чорного Списку видів (список безповоротних утрат, опублікований у 1973 році) – це список видів, про які достеменно відомо, що вони вимерли. Згідно із цим списком було констатовано, що, починаючи тільки з 1600 року, зникло 118 видів (підвидів) ссавців (наприклад, тур, Стеллерова корова, дикий кінь – тарпан), 140 видів птахів (безкрила гагарка, каролінський папуга, лабрадорська гага), більше 230 видів інших хребетних тварин, земноводних і плазунів знаходяться під загрозою зникнення.

Міжнародна Червона книга мала ще декілька видань. На сьогодні Червона книга МСОП існує у вигляді електронних баз даних, які розміщені в Інтернеті. Ці відомості щорічно уточнюються, а переглядаються й аналізуються через кожні 4–5 років [10, 12].

Категорії видів Червоної книги МСОП:

I категорія – вид зниклий;

II категорія – вид зниклий у дикому середовищі;

III категорія – вид на критичній межі існування;

IV категорія – вид у стані загрози;

V категорія – вид вразливий;

VI категорія – вид близький до стану загрози;

VII категорія – вид у стані появи тривоги;

VIII категорія – вид недостатньо відомий;

IX категорія – вид недостатньо оцінений.

У Червоній книзі МСОП для кожного виду наведено наукову назву, поширення в європейських країнах-членах Європейської економічної комісії, а також за межами Європи, глобальний статус виду відповідно до класифікації категорії видів МСОП [12].

На відміну від національних Червоних книг, Червона книга МСОП не є нормативним документом. Тобто ніяка держава не зобов'язана

виконувати її вимоги. Але завдяки авторитету організації – це досі один із найважливіших документів в галузі охорони рідкісних та зникаючих видів. Її положення враховуються при створенні національних Червоних книг, на яких базується багато програм збереження певних видів.

За даними відповідної комісії МСОП з виживання видів, сьогодні потребують охорони близько 20 тисяч видів вищих рослин, а Всесвітнього центру моніторингу збереження біорізноманіття загроза вимирання нависла над 60 тисячами видів рослин і п'ятьма тисячами видів тваринного світу відповідно до оцінки Червоної книги МСОП. У цьому контексті треба відмітити, що серед країн світу Швейцарія одна із перших започаткувала створення так званого «Голубого списку», до якого заносяться види із Національної Червоної книги рідкісних видів країни, котрі в результаті правильної природоохоронної політики та діяльності держави стабілізували свій популяційний склад і зараз знаходяться поза загрозою.

З української флори до Червоної книги МСОП увійшли переважно види сьомої категорії [12].

Європейський Червоний список. У 1990 році в Туреччині було завершено складання проекту **Європейського Червоного списку** тварин і рослин, що знаходяться під загрозою зникнення у світовому масштабі, а через рік у Фінляндії Європейська економічна комісія остаточно прийняла Європейський Червоний список, а також ряд рекомендацій до урядів країн-учасниць щодо застосування даного списку [24].

Європейський Червоний список – це перелік таксонів тварин і рослин, які зустрічаються в Європі і знаходяться під загрозою глобального вимирання.

В ньому використовуються такі категорії МСОП: зниклі, зникаючі, вразливі, рідкісні, невизначені та недостатньо відомі. На сьогодні він включає 60 видів ссавців, 28 – птахів, 37 – рептилій, 19 – амфібій, 38 – прісноводних риб, 238 – безхребетних і майже 4500 видів судинних рослин. За даними Каталогу раритетного біорізноманіття, в заповідниках та національних природних парках України зростає 110 видів судинних рослин, які занесені до Європейського Червоного списку [12].

7.4 Червона книга України

Червона книга України є офіційним державним документом, який містить перелік рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, а

також узагальнені відомості про сучасний стан цих видів тваринного і рослинного світу та заходи щодо їх збереження і відтворення [31].

Червона книга України – документ, в якому узагальнено матеріали про сучасний стан рідкісних рослин і тварин у країні, на підставі якого розробляються наукові і практичні заходи, спрямовані на їх охорону, відтворення і раціональне використання.

Червона книга України є основою для розробки та реалізації програм (планів дій), спрямованих на охорону та відтворення рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу, занесених до неї.

Об'єктами Червоної книги України є рідкісні і такі, що перебувають під загрозою зникнення, види тваринного і рослинного світу, які постійно або тимчасово перебувають (зростають) у природних умовах у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони.

Червона книга має значення:

- біологічне – вона розрахована на фахівців, науковців;
- природоохоронне – передбачає розробку заходів збереження тварин і рослин;
- юридичне – встановлює особливий правовий статус видів тварин і рослин; визначає підвищену кримінальну, адміністративну та матеріальну і моральну відповідальність.

Займаючи менше 6 % площі Європи, Україна володіє приблизно 35 % її біорізноманіття, причиною чого є розташування території України на перехресті багатьох природних зон та міграційних шляхів багатьох видів фауни.

Біота України включає понад 70 тис. видів, з них флора – понад 27 тис. видів, фауна – понад 45 тис. видів. Одним із заходів збереження цієї різноманітності тваринного і рослинного світу є ведення Червоної книги України, куди заносяться види, що внаслідок різних причин опинилися під загрозою зникнення.

Під час ведення Червоної книги України обов'язково здійснюється картографування поширення, визначення стану життєвості популяцій, формування загальнодержавних та регіональних списків, встановлюється форма та вид режиму збереження популяцій. На природно-заповідних територіях за станом популяцій ведеться контроль, на кожну популяцію оформляється паспорт [31].

Залежно від стану та ступеня загрози для популяцій видів тварин чи рослин, занесених до Червоної книги України, їх поділено *за такими категоріями*:

1. *0 категорія (зниклі)* – види, щодо яких відсутня будь-яка інформація про наявність їх в Україні у природі чи спеціально створених умовах;

2. *I категорія (зникаючі)* – види, що знаходяться під загрозою зникнення, збереження яких є малоімовірним, якщо продовжиться згубна дія факторів, що впливають на їх стан;

3. *II категорія (вразливі)* – види, які у найближчому майбутньому можуть бути віднесені до категорії «зникаючих», якщо триватиме дія факторів, які негативно впливають на їх стан;

4. *III категорія (рідкісні)* – види, популяції яких є невеликими і на сьогодні не відносяться до категорій «зникаючих» чи «вразливих», хоча їм загрожує небезпека;

5. *IV категорія (невизначені)* – види, про які відомо, що вони можуть належати до категорій «зникаючих», «вразливих» чи «рідкісних», але ще не віднесені до жодної з цих категорій; у тому числі більш-менш широко розповсюджені в різних регіонах України;

6. *V категорія (недостатньо відомі)* – види, які потребують подальших досліджень і які не можна віднести до жодної з вищезазначених категорій через відсутність необхідної достовірної інформації; у тому числі таксономічно критичні види;

7. *VI категорія (відновлені)* – види, популяції яких, завдяки вжитим заходам щодо їх охорони, не викликають стурбованості, однак не підлягають використанню і вимагають постійного контролю [31].

Зазначимо, що прийнята у Червоній книзі України категоризація не співпадає з міжнародною категоризацією МСОП.

У Червоній книзі України про кожний з видів тварин і рослин, занесених до неї, подано такі відомості: українська та латинська назви, категорія, поширення, основні місця знаходження, чисельність у природі (в тому числі й за межами України), її зміни, відомості про розмноження або розведення в неволі (культурі), заходи, що вжиті та які необхідно вжити для їх охорони, джерела інформації. У книзі також містяться картосхеми розповсюдження та фотографії (малюнки) занесених до неї видів тварин і рослин.

Охорона та відтворення рідкісних видів здійснюється встановленням особливого правового статусу, моніторингу за станом популяцій, створенням охоронних територій на місці локалітетів рослин, формуванням банків генофонду та спеціальними формами розведення видів. При цьому ведеться широка правова робота з роз'яснення значення раритетних видів. Збирання рідкісних видів дозволяється лише в окремих випадках – для розмноження та культивування, наукового вивчення тощо. Такі клопотання можливі лише від наукових установ і санкціонуються Міністерством екології та природних ресурсів України [31].

Особи, які порушують правила охорони й умови відтворення рідкісних видів, занесених до Червоної книги, притягаються до адміністративної, матеріальної або кримінальної відповідальності відповідно до законодавства України. Розміри компенсацій за ці

порушення визначаються за таксами, затвердженими Кабінетом Міністрів України.

Форму подання повідомлень про рідкісні види рослин і тварин визначає Національна комісія з питань Червоної книги України. До складу комісії включено провідних науковців АН України та інших установ, у т.ч. Міністерства екології та природних ресурсів України.

Підстава для занесення виду до Червоної книги – це матеріали про його чисельність і динаміку у складі природних угруповань. Пропозиції щодо занесення виду до Червоної книги можуть подавати всі приватні особи або організації. Експертизу подання здійснює Національна комісія з питань Червоної книги України, а відповідне рішення приймається Міністерством екології та природних ресурсів України. Якщо загроза зникнення перестала загрожувати виду (наприклад, унаслідок проведених природоохоронних заходів), та ж Національна комісія з питань Червоної книги України подає пропозицію про його вилучення з Червоної книги.

Ведення Червоної книги, тобто стеження за її регулярним (раз у 10 років) перевиданням покладено на Міністерство екології та природних ресурсів України. Всі витрати на ведення Червоної книги здійснюються з державного бюджету України [31].

7.5 Зелена книга України

Сучасні темпи денатуралізації природних ландшафтів призвели до збіднення не лише видового складу, а й фітоценотичного різноманіття. Поряд зі збереженням фітогенофонду, сьогодні пріоритетною є охорона фітоценофонду як функціональної, передусім енергетичної, основи біосфери. Тому вкрай необхідною у природоохоронній діяльності є зміна акцентів – зі збереження фітогенофонду, зокрема, на збереження фітоценофонду. Це впливає також із сучасного стану біосфери, принциповою рисою якого є те, що її функціональний стан погіршується значно вищими темпами, ніж генетичний. Шляхом охорони природної рослинності розв'язується триєдина екопроблема – збереження фітоценофонду, фітогенофонду та екосистем, в яких відбувається розвиток фітоценозів.

Таким чином, завдяки розвитку системної природоохоронної концепції з'явилися аргументи стосовно необхідності охорони рідкісного фітоценофонду, що і є призначенням Зеленої книги України. У методологічному відношенні її принциповою перевагою перед Червоною книгою є системний підхід, а у практичному – збереження як генетичних, так і функціональних основ біосфери [3].

У сучасній українській правовій базі щодо природної складової довкілля статус Зеленої книги визначається Законом України «Про рослинний світ» та Положенням про Зелену книгу України.

Наукове значення Зеленої книги України полягає в тому, що в неї вміщено відомості про реліктові, ендемічні та інші рідкісні угруповання. Таким чином, вона створює передумови для дослідження історичних етапів розвитку рослинності та з'ясування закономірностей формування різних її типів.

В Зеленій книзі України рідкісні угруповання характеризуються *за основними типами рослинності*. Виділено шість груп різних угруповань:

- лісові (№ 1–51);
- чагарникові та чагарничкові (№ 52–56);
- степові (№ 57–82);
- лучні (№ 83–99);
- болотні (№ 100–111);
- водні (№ 112–127) [32].

За характером поширення угруповання розподіляються так: більшість з них (65) мають на території України північну межу поширення, 36 знаходяться на східній межі ареалу, 35 – на південній, 12 – на західній. Угруповання із домінуванням ендемічних видів, які не зустрічаються за межами України, представлені 9 синтаксонами.

Зелена книга України містить відомості про сучасний стан рідкісних рослинних угруповань та заходи щодо їх збереження і науково обґрунтованого відтворення. Кожна стаття про угруповання супроводжується такою інформацією:

1. *Назва угруповання* (українською і латинською мовами);
2. *Синфітосозологічний індекс, клас, категорія, статус* – показники величин раритетності рослинного угруповання. *За статусом фітоценози поділяються на зниклі, зникаючі, вразливі, рідкісні, невизначені і типові фітоценози*. Ці показники є визначальними у нарахуванні штрафів за заподіяну шкоду рослинним угрупованням та встановленні для них системи режимів охорони; наприклад, деякі зникаючі угруповання потребують режиму абсолютної охорони, а у разі доцільності застосування регулятивних заходів необхідно мати кваліфіковане наукове обґрунтування.
3. *Поширення в Україні*. Вказано ботаніко-географічні або фізико-географічні регіони з уточненими географічними назвами конкретних місцезростань рідкісних рослинних угруповань.
4. *Екологічні умови*. Вказано основні екологічні параметри місцезростань угруповань та відмічено їх особливості.
5. *Біотоп*. Наведено відомості про приналежність рослинного угруповання до біотопу за класифікацією екосистем «Согіне» та відповідно до переліку оселищ існування за Бернською конвенцією.

6. *Фітоценотична значущість*. Вказано типи асоційованості популяцій домінуючих видів у фітоценозі. Унікальний тип асоційованості характеризує поєднання домінантів, які за генетичними, фенотипічними та іншими ознаками, а також екологічною приуроченістю відрізняються від типових зональних домінантів. Рідкісний тип асоційованості характеризує поєднання домінантів, де один з них є або реліктовим, ендемічним чи видом з Червоної книги України [32].

7. *Фітосозологічна значущість*. Наведено характеристику фітоценозу з позицій наявності у ньому домінантів, які охороняються на юридичній підставі на континентальному чи національному рівнях, або наявності цінності (історичної, екологічної тощо) фітоценозу в цілому.

8. *Ботаніко-географічна значущість*. Вказано поширення домінуючих видів фітоценозу на території України.

9. *Ценотична будова та флористичне ядро*. Подано характеристику вертикальної і горизонтальної структур фітоценозів та флористичного ядра, що виражається у наведенні основних видів рослин, які відіграють визначальну роль у формуванні фітоценозу.

10. *Потенціал відновлюваності*. Вказано здатність домінантів до природного відновлення в конкретних екологічних умовах та в залежності від їх біологічних особливостей.

11. *Режим охорони*. Пропонується залежно від динамічного стану фітоценозів, екологічних умов, антропоотолерантності та ступеня їх порушення визначити систему созотехнічних заходів, яка б дозволила максимальною мірою підтримати функціонування фітоценозів.

12. *Мотиви і забезпеченість охороною*. Визначено мотиви охорони, вказано території природно-заповідного фонду України, в яких даний фітоценоз зберігається, або відмічено, що фітоценоз охороною не забезпечений чи експлуатується.

13. *Біотехнічні та созотехнічні рекомендації*. Вказано пропозиції щодо найкращого збереження раритетних фітоценозів, поліпшення, відтворення чи раціонального їх використання, проведення постійного спостереження (моніторингу) за їх станом, необхідності наукових досліджень з метою розробки додаткових наукових основ охорони цих фітоценозів та поліпшення їх середовищ існування і встановлення правового статусу.

14. *Джерела інформації*. Подано список літератури, інших бібліографічних джерел, з яких можна почерпнути інформацію щодо даного раритетного фітоценозу.

15. *Картосхема*. Наведена топографічна основа території України з позначенням на ній різними символами поширення рідкісного фітоценозу. На цій основі відображено гідрографічну мережу та назви обласних центрів [32].

Положенням про Зелену книгу України визначено п'ять категорій рослинних угруповань, що потребують охорони та занесення до Зеленої книги України, а саме:

- корінні рослинні угруповання, у складі яких домінують види рослин, занесені до Червоної книги України, а також реліктові та ендемічні види рослин;
- корінні рослинні угруповання, склад яких визначається типовими видами рослин, що зростають на межі свого ареалу чи висотного поширення та мають тенденцію до зниження свого життєвого потенціалу;
- рослинні угруповання, що не пов'язані з природною зональністю (болота, луки, водні об'єкти тощо) і потребують охорони з ботаніко-географічних міркувань;
- рослинні угруповання, взаємопов'язані зі зникаючими видами представників тваринного світу;
- рослинні угруповання, утворені поширеними в минулому видами рослин, які стали рідкісними під впливом антропогенних чи стихійних факторів.

Таким чином, Зелена книга є основою для розробки охоронних заходів щодо збереження, відтворення та використання занесених до неї природних рослинних угруповань. Охорона цих угруповань спрямовується на збереження їх ценотичної структури, популяцій рідкісних видів рослин та умов місцезростання [32].

Контрольні питання до теми 7

1. Вплив фізико-географічних умов на особливості заповідання.
2. Представленість основних природно-ландшафтних комплексів в складі ПЗФ України.
3. Правове регулювання охорони рослинного світу. Основні положення Закону України «Про рослинний світ».
4. Правове регулювання охорони тваринного світу. Основні положення Закону України «Про тваринний світ».
5. Порядок встановлення лімітів та видачі дозволів на використання природних ресурсів в межах територій і об'єктів ПЗФ.
6. Основні положення законодавства про Червону книгу України.
7. Які існують категорії видів рослинного та тваринного світу, що заносяться до Червоної книги?
8. Особливості Європейського Червоного списку.
9. Основні положення законодавства про Зелену книгу України.
10. Які існують угруповання рослин, що заносяться до Зеленої книги?

ТЕМА 8

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В ГАЛУЗІ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

Кінець ХХ століття ознаменувався усвідомленням взаємної відповідальності держав за стан навколишнього середовища. Стали нормою міжнародне спілкування, співробітництво в галузі заповідної справи, взаємні консультації та обмін інформацією. Головною метою є вироблення єдиної системи підходів до організації, охорони і використання природно-заповідних територій. Практика гармонізації діяльності з організації і використання природно-заповідних територій різного статусу, враховуючи міжнародний досвід, займає важливе місце серед проблем охорони природи в Україні.

8.1 Механізм забезпечення міжнародно-правової охорони природно-заповідних територій

Нині під егідою ООН розробляється концепція єдиного правового механізму екологічно безпечного планетарного природокористування, яке враховує природо-кліматичні й соціально-економічні особливості окремих регіонів і країн. Розв'язання міжнародних спорів і суперечностей у галузі організації і охорони природно-заповідних територій, відповідно до міжнародного екологічного права, передбачає спільну цілеспрямовану діяльність зацікавлених сторін щодо відновлення сприятливого життєвого середовища.

Механізм забезпечення міжнародно-правової охорони природно-заповідних територій включає:

1. Нормативні акти як джерела міжнародного екологічного права;
2. Міжнародні об'єкти охорони навколишнього природного середовища;
3. Координаційну роль міжнародного права у світовому механізмі охорони навколишнього природного середовища.

Розрізняють *акти двосторонні* і *багатосторонні*. Двосторонні угоди – це угоди різного рівня і характеру між двома державами, які, як правило, мають спільний кордон. До багатосторонніх актів належать конвенції, договори, угоди, резолюції міжнародних організацій.

Міжнародними об'єктами охорони навколишнього природного середовища є повітряний басейн, космос, Світовий океан, Антарктида, річки, природні ресурси, що діляться [12].

У світовому механізмі охорони навколишнього природного середовища координаційна роль належить міжнародному праву. Причини цього такі:

- загальна екологічна небезпека;
- загроза масштабної транскордонної шкоди національним системам навколишнього природного середовища;
- необхідність розробки та прийняття універсальних імперативних норм поведінки держав.

Координація здійснюється через діяльність і рішення міжнародних організацій: ЮНЕП, ЮНЕСКО, ВООЗ, МАГАТЕ, МСОП, ФАО, ММО (Міжнародна морська організація), ВМО (Всесвітня метеорологічна організація), ЮНДРО (бюро з надання допомоги у випадку стихійного лиха) [12].

Під час використання міжнародних ресурсів особливо важливими є наявність та дотримання міжнародних домовленостей; їх спільне використання має супроводжуватися співробітництвом, а не протиборством. Розвідка, видобуток і раціональне використання невідновлюваних ресурсів, охорона та відтворення відновлюваних ресурсів у міру їх вичерпання та забруднення дедалі більше будуть перетворюватися з внутрішньої справи кожної країни на загальнолюдську проблему забезпечення виживання.

Вирішення проблем оптимізації природокористування вимагає наявності високого наукового потенціалу, коштів для проведення експериментів, обладнання, яких багато країн, особливо тих, що розвиваються, не мають. Багатьом країнам є чому вчитися одна в одній.

Складні проблеми постають у ході спільного використання запасів риби та міграції тварин і птахів. Адже для біоценозів не існує державних кордонів. Унаслідок цього виникає багато проблем, коли тварини, котрі знаходяться під охороною на території однієї країни, стають об'єктом промислу на території іншої.

Ця проблема є не лише екологічною, але й економічною, оскільки країна-споживач отримує додатковий прибуток за рахунок того, що країна-охоронець витрачає кошти на охорону і відмовляється від промислу заради збереження зникаючого виду. Внаслідок цього зростає і політична напруженість у стосунках між країнами. Вирішити конфлікт можна прийняттям відповідної двосторонньої угоди.

Необхідність міжнародно-правового регулювання охорони навколишнього середовища зумовлена тим, що природа не визнає державних кордонів. Деякі унікальні природні комплекси, території й об'єкти, які особливо охороняються, знаходяться на території кількох держав, що потребує координації їх зусиль.

Формами співробітництва є організація наукових та практичних зустрічей; створення міжнародних організацій, що координують спільні

зусилля з охорони природи; укладення офіційних договорів та угод, а також діяльність міжнародних громадських організацій («зелених», «екологів» тощо).

Слід зауважити, що рішення (які зазвичай кваліфікуються як резолюції) міжнародних організацій не мають законодавчого значення, носять рекомендаційний характер, хоча і впливають на створення норм міжнародного права. Отже, вплив з їх боку має не директивний, а рекомендаційний характер, реалізується лише після прийняття тієї чи іншої рекомендації міжнародної організації певною державою. У цьому полягає одна зі специфічних причин складності управління міжнародним співробітництвом [12].

8.2 Міжнародні природоохоронні конвенції та угоди

Проблеми організації та ефективного функціонування природнозаповідних територій належать до числа тих, успішне вирішення яких можливе лише на основі поєднання зусиль на місцевому, національному та міжнародному рівнях.

Історія міжнародної екологічної співпраці почалася понад 130 років тому. У 1875 році Австро-Угорщина та Італія прийняли Декларацію про охорону птахів. У 1897 році Росія, Японія, США уклали угоду про спільне використання і охорону морських котиків у Тихому океані.

На даний час прийнято ряд природоохоронних конвенцій та угод світового, європейського, регіонального і міждержавного рівнів, які є чинними й для України.

Міжнародні договори є головним джерелом міжнародного права. В Україні вони є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства (ст. 19.1 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року).

Україна є стороною близько 70 міжнародноправових актів універсального (глобального), регіонального та двостороннього характеру. Ратифіковані міжнародноправові угоди є частиною національного законодавства України, проте їх практична реалізація на національному рівні часто потребує вдосконалення, зокрема подальшої імплементації у національне законодавство [5].

Розглянемо базові конвенції та угоди в галузі природно-заповідної справи.

Базовою у сфері збереження біорізноманіття є *Конвенція про біологічне різноманіття*, яку було започатковано під час Всесвітньої конференції глав держав та міністрів доквілля у 1992 р. в м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія) й ратифіковано Верховною Радою України 29

листопада 1994 р. Цілями Конвенції є збереження біологічного різноманіття, стале (збалансоване та невиснажливе) використання його компонентів і спільне одержання на справедливій і рівній основі вигод, пов'язаних з використанням генетичних ресурсів, у тому числі шляхом надання необхідного доступу до генетичних ресурсів та через належну передачу відповідних технологій з урахуванням усіх прав на такі ресурси і технології, а також шляхом належного фінансування.

12 вересня 2002 р. Україна приєдналася до *Картахенського протоколу про біобезпеку* при Конвенції про біологічне різноманіття (2000 р.). Цей протокол має за мету захист від «продуктів» біотехнології – генетично видозмінених організмів, які можуть мати несприятливий вплив на збереження і стале використання біологічного різноманіття, з урахуванням також ризиків для здоров'я людини та з приділенням особливої уваги транскордонному переміщенню видозмінених особин.

Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення головним чином як середовище існування водоплавних птахів (Рамсарська конвенція, м. Рамсар, Іран, 1971 р.) була започаткована 2 лютого (зараз цей день відмічається як Міжнародний день водно-болотних угідь) 1971 р. в іранському місті Рамсар і через це отримала назву Рамсарської конвенції. Ухваливши 29 жовтня 1996 р. Закон про участь України у названій конвенції, Україна поновила своє членство в Конвенції у складі СРСР від 26 грудня 1975 р. Але ще 23 листопада 1995 р. постановою № 935 «Про заходи щодо охорони водно-болотних угідь, які мають міжнародне значення» Україна визначила 22 потенційні водно-болотні угіддя міжнародного значення (раніше в Переліку водно-болотних угідь міжнародного значення значилось лише 3 українські водно-болотні угіддя), на які згодом отримала міжнародні сертифікати від Бюро Рамсарської конвенції. Більшість водно-болотних угідь міжнародного значення в Україні вже заповідані або є перспективними для заповідання.

Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин (м. Бонн, 1979 р.), яка стала чинною для України від 19 березня 1999 року, зобов'язує Договірні сторони зберегти і, якщо можливо і доцільно, відновити ті середовища існування, що є важливими для запобігання зникненню мігруючих видів. Ця Конвенція передбачає також укладення спеціальних міжнародних угод для окремих видів мігруючих тварин чи їхніх груп. Конвенція містить Додаток I «Мігруючі види, що знаходяться під загрозою зникнення» та Додаток II «Мігруючі види, які можуть стати предметом Угод», тобто є переліком видів, статус яких є несприятливим і для збереження та регулювання використання яких необхідні міжнародні угоди [8].

Ключовою, діючою в рамках Боннської конвенції, є *Угода про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів* (1995 р.), до якої Україна приєдналася відповідно до спеціального Закону України

від 4 липня 2002 р. Ця Угода акцентує увагу на необхідності підтримки (збереження) мережі природних середовищ існування мігруючих птахів. Коли ареал поширення виду птахів ро-зміщений на території більш ніж однієї країни, Сторони повинні співробітничати і погоджувати свої дії. Угода включає три додатки: в Додатку I визначено район дії Угоди (територія України повністю входить у цей район); в Додатку II дається перелік видів водно-болотних птахів, яких стосується Угода (практично всі мігранти з цієї групи); Додаток III є планом дій, спрямованих на їх збереження. Невід'ємною частиною Додатку III є таблиця «Статус популяцій мігруючих водно-болотних птахів», в якій види птахів поділено на три групи та категорії, відповідно до критеріїв, що визначають ступінь загрози їх зникнення.

Україна також є Договірною стороною з 14 травня 1999 р. ще однієї угоди Боннської конвенції – *Угоди про збереження кажанів в Європі* (1991 р.). Відповідно до цієї угоди кожна зі Сторін має заборонити добування кажанів усіх видів, брати під охорону їх ареали та вживати необхідних заходів з метою збереження, особливо щодо заміни високотоксичних для кажанів хімікатів, якими обробляють дерева, на більш безпечні альтернативні засоби.

Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES, м. Вашингтон, 1979 р.) також є правовим актом світового масштабу (чинна для України з 14 травня 1999 р.). Головною підставою для заключення Конвенції стало визнання необхідності міжнародного співробітництва для захисту ряду видів дикої фауни та флори від надмірної їх експлуатації в міжнародній торгівлі. Конвенція містить три додатки, що містять – види, що знаходяться під загрозою зникнення, торгівля якими справляє чи може справити негативний вплив на їх існування; види, які на сьогодні не обов'язково перебувають під загрозою зникнення, але можуть опинитися під такою загрозою, якщо торгівля зразками таких видів не буде суворо регулюватися; види, які, за визначенням будь-якої Сторони, підлягають регулюванню в межах її юрисдикції. Вилучення з природи та передача (торгівля) видами, що занесені до всіх трьох додатків Конвенції, потребує оформлення в центральному органі виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища України спеціальних дозволів міжнародного зразка [4, 8].

Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (м. Париж, 1972 р.), якою опікується ЮНЕСКО, є чинною в Україні з 4 жовтня 1988 р. В рамках цієї Конвенції розроблено критерії, форми заявок, їх погодження, створено Переліки світової природної, природно-культурної та культурної спадщини, методичні рекомендації тощо. Вимоги Конвенції є надзвичайно високими, і йде дуже серйозний відбір об'єктів світової спадщини. Щоб об'єкт природної спадщини отримав світове визнання, треба щоб він був найбільш репрезентативним зразком великих

періодів історії Землі, або екологічних та біологічних процесів, або репрезентувати природні явища чи мальовничі природні ландшафти виняткового естетичного значення, або містити найбільш репрезентативні й найважливіші для збереження біорізноманіття природні середовища. Більше того, цей об'єкт має бути цілісним в історичному (репрезентувати різні фази і прояви історичного періоду) та у просторовому (бути досить значним за розмірами) аспектах, являти собою добре збережену природну територію, якій не загрожують серйозні антропогенні впливи.

Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція) фактично є головним механізмом реалізації Конвенції про біологічне різноманіття на континенті, хоча й її було започатковано ще 1979 року в м. Берн (Швейцарія). Україна приєдналася до Конвенції відповідно до Закону України «Про приєднання України до Конвенції 1979 року про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі» із застереженнями, що в Україні допускається в обмеженій кількості й за умов відповідного контролю вибіркоче регулювання чисельності вовка та ведмедя бурого з метою запобігання негативному впливу цих видів тварин на популяції інших видів, серйозній шкоді худобі та іншим об'єктам власності. Дозволяється також добування дупеля у зв'язку з його достатньо великою чисельністю та розповсюдженістю в Україні. Крім цього, за цим Законом у нашій країні дозволяється використання пасток і сіток для відлову тварин із науковою метою та їх переселення, а також капканів для добування вовка, бабака звичайного, бобра, тхора чорного, куниці лісової та кам'яної.

Бернська конвенція включає переліки видів рослин і тварин, що підлягають особливій охороні (відповідно Додатки I та II), та видів тварин, що підлягають просто охороні (Додаток III), та щодо заборонених засобів і способів добування, відлову та інших форм полювання (Додаток IV).

Бернська конвенція також передбачає створення системи «територій спеціального збереження» (англ. – Areas of Special Conservation Interest), що складатимуть Смарагдову мережу Європи (англ. – Emerald Network). Критеріями визначення територій спеціального інтересу є знаходження в їх межах рідкісних та зникаючих видів рослин і тварин, яких відібрано з Додатків I та II як таких, що потребують спеціальних заходів збереження, і занесено до спеціального переліку, та/або рідкісні і зникаючі типи природних середовищ існування [27].

Смарагдова мережа Європи є аналогом програми Європейського союзу «НАТУРА 2000», розробленої з метою реалізації Директиви ЄС №79/409/ЕЕС про охорону диких птахів і Директиви ЄС №92/43/ЕЕС про охорону середовищ існування дикої фауни і флори. Слід зазначити, що програма «НАТУРА 2000» є обов'язковою для країн-членів ЄС і включає спеціальний фінансовий механізм на забезпечення відповідних природоохоронних заходів. Цей документ, хоча і не є обов'язковим для України, проте її прагнення ввійти до Європейського союзу зумовлює

необхідність уже зараз дуже уважно відстежувати виконання положень *Бернської конвенції* [24].

Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття підготовлена Радою Європи у співпраці з Європейським центром збереження природи (м. Тілбург, Нідерланди) та схвалена Міністрами охорони довкілля 55 країн Європи на конференції міністрів «Довкілля для Європи» (м. Софія, 23–25 жовтня 1995 р.). Головною підставою розробки стратегії стала необхідність більш узгодженого і, через це ефективнішого, використання існуючих політичних засобів, ініціатив, механізмів, фондів, наукових досліджень та інформації для збереження біологічного та ландшафтного різноманіття Європи. Цілями *Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття* є: суттєве зменшення загроз для біологічного та ландшафтного різноманіття Європи, підвищення можливостей його відтворення, зміцнення екологічної цілісності всієї Європи та забезпечення всебічного залучення громадськості до цих справ [27].

Це далеко не вичерпний огляд міжнародних регуляторних документів в галузі заповідної справи, тому для більш повного ознайомлення з даними документами рекомендується використовувати офіційні інтернет-сторінки конвенцій та Міністерства захисту довкілля і природних ресурсів України.

З метою активізації участі України у міжнародному співробітництві з питань охорони і раціонального використання територій та об'єктів ПЗФ треба:

- активізувати діяльність, спрямовану на укладення багатосторонніх та двосторонніх міжнародних угод у сфері заповідної справи;

- вирішити питання практичної реалізації положень Рамсарської конвенції 1971 року про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином, як місця оселення водоплавних птахів, Вашингтонської конвенції 1973 року про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що знаходяться під загрозою зникнення, Боннської конвенції 1979 року про охорону мігруючих видів диких тварин, Бернської конвенції 1979 року про охорону дикої фауни і флори та природних місць їх перебування в Європі, Конвенції 1992 року про збереження біологічного різноманіття та інших міжнародно-правових актів, пов'язаних з вирішенням завдань заповідної справи;

- забезпечити широку участь державних і наукових установ та неурядових організацій у виконанні міжнародних проектів, спрямованих на вирішення глобальних проблем охорони навколишнього природного середовища та розвиток заповідної справи;

- створити у прикордонних місцевостях міждержавні заповідні території, передусім природні заповідники та національні природні парки, опрацювати з відповідними міжнародними організаціями питання надання

кращим природним заповідникам та національним природним паркам України статусу біосферних, сертифікації їх Радою Європи із врученням відповідних дипломів;

- систематично аналізувати міжнародний досвід розвитку заповідної справи, проводити наукові форуми і робочі зустрічі українських фахівців із заповідної справи з іноземними колегами;

- розширити стажування українських фахівців із заповідної справи за кордоном;

- сприяти створенню в Україні міжнародних наукових та інших центрів із проблем заповідної справи;

- активізувати участь наукових установ у підготовці відповідних міжнародних наукових видань;

- активніше розвивати міжнародний екологічний туризм.

Реалізація вказаних напрямів діяльності буде сприяти успішній інтеграції України до міжнародного співробітництва в галузі заповідної справи [20].

8.3 Всесвітня культурна і природна спадщина

Світова спадщина ЮНЕСКО (англ. World Heritage) – це видатні культурні та природні цінності, що становлять надбання усього людства.

У нормативній системі сучасного міжнародного права відносини, що складаються у сфері охорони унікальних природних комплексів і видатних культурних цінностей, регулюються універсальним договором – Конвенцією про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини (1972 р.) [4].

У цій Конвенції під «*культурною спадщиною*» розуміються:

- пам'ятки: твори архітектури, монументальної скульптури й живопису, елементи та структури археологічного характеру, написи, печери та групи елементів, які мають видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки;

- ансамблі: групи ізольованих чи об'єднаних будівель, архітектура, єдність чи зв'язок з пейзажем яких є видатною універсальною цінністю з точки зору історії, мистецтва чи науки;

- визначні місця: твори людини або спільні витвори людини й природи, а також зони, включаючи археологічні визначні місця, що є універсальною цінністю з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології.

Під «*природною спадщиною*» розуміються:

- **природні пам'ятки**, створені фізичними й біологічними утвореннями або групами таких утворень, що мають видатну універсальну цінність з точки зору естетики чи науки;

– геологічні й фізіографічні утворення та суворо обмежені зони, що є ареалом видів тварин і рослин, які зазнають загрози й мають видатну універсальну цінність з точки зору науки чи збереження;

– природні визначні місця чи суворо обмежені природні зони, що мають видатну універсальну цінність з точки зору науки, збереження чи природної краси.

Основні положення міжнародного документа полягають у тому, що об'єкти культури та природи, які являють собою значний інтерес для всього людства, включаються до Списку Всесвітньої культурної та природної спадщини (в літературі та засобах масової інформації – Список ЮНЕСКО, або Спадщина ЮНЕСКО); держави, на території яких знаходяться такі об'єкти, беруть на себе міжнародно-правові зобов'язання щодо їх охорони та збереження, а все міжнародне товариство зобов'язується надавати ефективну допомогу в цьому.

Згідно з нормами Конвенції про охорону Всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 р., Комітет всесвітньої спадщини складає, поновлює й публікує списки цінностей культурної та природної спадщини, що мають назви «Список всесвітньої спадщини» та «Список всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою». До другого Списку заносяться об'єкти культури та природи, яким загрожує певна небезпека, як-от: загроза зникнення внаслідок прогресуючого руйнування, швидкий розвиток міст і туризму, стихійне лихо та катаклізми тощо. Щоб врятувати такі об'єкти, потрібні значні зусилля і кошти, тому держави в межах Конвенції звертаються за допомогою.

До *Списку всесвітньої спадщини* включені об'єкти культури та природи, яким надано особливий статус. Пам'ятки культури є витворами людського генія, серед них всесвітньо відомі цінності – Стоунхендж, Ейвбері та пов'язані з ними мегалітичні стоянки (Великобританія), Фонтенбло – палац і парк (Франція), історичний центр Флоренції (Італія), Тадж-Махал (Індія), Велика китайська стіна (КНР) та інші. Природна спадщина – це те, що створено природою протягом багатьох тисячоліть: національний парк «Мамонтова печера» (США), заповідник фауни Джа (Камерун), Великий Бар'єрний риф (Австралія), незаймані ліси Комі (Росія) тощо [1, 4].

Статус об'єкта Світової спадщини дає такі переваги:

– додаткові гарантії збереження й цілісності унікальних природних і культурних комплексів;

– підвищує престиж територій і установ, які ними опікуються;

– сприяє популяризації включених до Списку об'єктів і розвитку альтернативних видів природокористування (в першу чергу, екологічного туризму);

– забезпечує пріоритетність у залученні фінансових коштів для підтримки об'єктів Світової культурної і природної спадщини, в першу чергу, з Фонду Всесвітньої спадщини;

– сприяє організації моніторингу і контролю за станом збереження природних і культурних об'єктів.

Проте до *Списку всесвітньої спадщини* вносяться не всі об'єкти, а лише ті, які відповідають критеріям, що містяться у визначенні поняття «видатна універсальна цінність».

Об'єкт визнається носієм універсальної цінності і включається до Списку, якщо він відповідає хоча б одному критерію і відповідним умовам цілісності. Хоча більшість об'єктів у Списку відповідають щонайменше двом критеріям видатної універсальної цінності.

Номери критеріїв зазвичай позначаються римськими числами, написаними маленькими літерами.

Культурні критерії:

(I) – об'єкт є шедевром людського творчого генія;

(II) – об'єкт свідчить про значний взаємовплив людських цінностей в даний період часу або в певному культурному просторі, в архітектурі або технологіях, в монументальному мистецтві, у плануванні міст або створенні ландшафтів;

(III) – об'єкт є унікальним або принаймні винятковим для культурної традиції або цивілізації, яка існує до цих пір або вже зникла;

(IV) – об'єкт є видатним прикладом конструкції, архітектурного або технологічного ансамблю або ландшафту, що ілюструє значущий період людської історії;

(V) – об'єкт є видатним прикладом людської традиційної споруди, із традиційним використанням землі або моря, будучи зразком культури (або культур) або людської взаємодії з навколишнім середовищем, особливо якщо вона стає вразливою через сильний вплив необоротних змін;

(VI) – об'єкт безпосередньо або матеріально пов'язаний з подіями або існуючими традиціями, з ідеями, віруваннями, з художніми або літературними творами і має виняткову світову важливість. (На думку комітету ЮНЕСКО, цей критерій повинен переважно використовуватися разом з яким-небудь ще критерієм або критеріями) [3, 8].

Природні критерії:

(VII) – об'єкт є природним феноменом або простором виняткової природної краси і естетичної важливості;

(VIII) – об'єкт є видатним зразком головних етапів історії Землі, зокрема пам'ятником минулого, символом геологічних процесів, що відбуваються, розвитку рельєфу або символом геоморфологічних чи фізіографічних особливостей;

(IX) – об'єкт є видатним зразком екологічних або біологічних процесів, що відбуваються, в еволюції і розвитку земних, прісноводних, берегових та морських екосистем і рослинних та тваринних співтовариств;

(X) – об'єкт включає найважливіше або найзначніше природне місце існування для збереження в ній біологічного різноманіття, зокрема зникаючих видів виняткової світової цінності, з погляду науки й охорони.

Найбільш серйозним небезпекам, в основному через видобуток нафти і газу, браконьєрство і збройні конфлікти, піддаються природні об'єкти Всесвітньої спадщини в Західній і Центральній Африці.

Такі мальовничі місця як Національний парк Ніоколо-Коба в Сенегалі і Національний парк Маново-Гоунда Сен-Флоріс у Центральній Африканській Республіці (ЦАР) знаходяться під безпосередньою загрозою втрати своєї видатної універсальної цінності. 10 з 16 природних і змішаних (природно-культурних) об'єктів у цьому регіоні знаходяться у списку об'єктів під загрозою деградації.

Як зазначає МСОП, в межах об'єктів всесвітньої спадщини зростає видобуток і розвідка нафти та газу. Така діяльність вже призводить до необоротного збитку об'єктів унікального природного значення, таких як національний парк Вірунга в Демократичній Республіці Конго та незаймані ліси Комі в Росії. Комітет Всесвітньої спадщини рекомендує створювати рівні умови для всіх зацікавлених сторін таким чином, щоб політика щодо добувної промисловості була єдиною, незалежно від країни, в якій знаходиться об'єкт, занесений до Списку всесвітньої спадщини.

У списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Україні налічується сім найменувань, що приблизно становить 0,7 % від загальної кількості об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО у світі (981 об'єкт станом на 2013 рік) [3, 8].

Прийняття Верховною Радою Закону України «Про охорону культурної спадщини» мало важливе значення для регулювання правових, організаційних, соціальних та економічних відносин у сфері охорони культурної спадщини, хоча, на думку експертів, в Законі не приділено належної уваги об'єктам Всесвітньої спадщини, що знаходяться на території України [33].

8.4 Напрями діяльності в Україні

Міжнародне співробітництво в галузі природно-заповідної справи набуло широких масштабів лише після 1991 року, коли Україна стала незалежною державою. Нині воно здійснюється як централізовано Державною службою заповідної справи Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від імені держави, так і установами природно-заповідного фонду за окремими угодами. За останні роки особливо актуальним стало міжнародне співробітництво з проблем формування Всеєвропейської екологічної мережі, ідея побудови якої в Європі є результатом плідної роботи між наукою та політикою, використання існуючих документів та ініціатив, здійснення інтеграційної політики та забезпечення взаємодії між її учасниками. Крім цього, держави беруть участь у діяльності мережі біосферних резерватів, включаючи

наукові дослідження та моніторинг на глобальному, регіональному та місцевому рівнях, сприяють екологічній освіті та навчанню, як і культурному розвитку регіонів, заохочують організацію та спільну діяльність регіональних або тематичних мереж біосферних резерватів і сприяють обміну в рамках цих мереж інформації, включаючи електронну. Відповідні організації для забезпечення належного функціонування мережі та з метою отримання вигод від обміну інформацією повинні робити доступними для людей результати досліджень, публікацій та інших даних, при цьому беручи до уваги права на інтелектуальну власність [4].

У 1993 році Україна підписала угоду з Європейським банком реконструкції та розвитку, який є складовою частиною Світового банку, про надання гранту (безповоротної фінансової допомоги) від Глобального Екологічного фонду в розмірі 584,5 тисяч доларів США для реалізації Проекту захисту біорізноманіття в Карпатах. Базовою установою для впровадження проекту став Карпатський біосферний заповідник. Метою цього проекту була демонстрація принципів раціонального природокористування та збереження біорізноманіття Українських Карпат, а головними прямими природоохоронними завданнями - опис заповідної природи, планування розширення території заповідника, розробка та впровадження географічної інформаційної системи, основних напрямів національної політики щодо пільг та стимулів для певних обраних землекористувачів навколо територій з природоохоронним статусом. В результаті виконання проекту площа території Карпатського біосферного заповідника збільшилася на 24315 га, з яких 12006га було вилучено із природокористування і передано заповіднику. Ще було закуплено товари й обладнання для науково-дослідних робіт, запроваджено географічну інформаційну програму, для служби державної охорони створено систему радіотелефонного зв'язку на відстань до 180 км, здійснено програму професійного навчання. Проект став першим значним кроком у розвитку міжнародного співробітництва в галузі природно-заповідної справи з Глобальним Екологічним фондом і, безперечно, збагатив досвідом українських природоохоронців.

Наступним масштабним в Україні був впроваджений з середини 1994 року до середини 1999 року проект Глобального Екологічного фонду «Збереження біорізноманіття дельти Дунаю» на загальну суму 1,5 мільйонів доларів США. Базовою установою для впровадження проекту став природний заповідник «Дунайські плавні». У результаті виконання проекту створено Дунайський біосферний заповідник, удосконалено та посилено його егерську службу, вироблено рекомендації щодо відновлення та менеджменту водно-болотних угідь, організації моніторингу й управління базами даних, підготовлено фундаментальну монографію про біорізноманіття, поліпшено обізнаність різних груп населення щодо значення дельти Дунаю тощо.

Ці два проекти мали історичне значення для міжнародного іміджу вітчизняної природно-заповідної справи. Згодом інші проекти, у тому числі і цілий ряд малих фантів, мали непряме відношення до підтримки природно-заповідних територій. Зокрема, проект Глобального Екологічного фонду «Збереження біорізноманіття в Азово-Чорноморському природному коридорі» обсягом 6,9 мільйонів доларів США, який розпочався з 2002 року, передбачав підтримку Чорноморського біосферного заповідника, регіонального ландшафтного парку «Гранітно-степове Побужжя», створення національних природних парків - Сиваський, Приазовський та «Меотида», цілого ряду природно-заповідних територій малого рангу, а також управління та збереження водно-болотних угідь [1, 2].

У рамках міжнародного співробітництва в 2000 році в Бухаресті була підписана спільна угода між відповідними міністерствами докільля Республіки Молдова, Румунії та України про співробітництво в зоні природоохоронних територій у дельті Дунаю та пониззі річки Прут, а також декларація про міжнародне співробітництво у створенні Нижньодунайського зеленого коридору в межах територій Болгарії, Румунії, Молдови та України.

Ще з 1991 року широкий спектр напрямів міжнародної діяльності розкрився перед окремими установами природно-заповідного фонду, насамперед, заповідниками та національними природними парками. Вони можуть отримати міжнародний статус через входження до складу світової мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО, Рамсарського пере ліку водно-болотних угідь міжнародного значення, Смарагдової мережі територій спеціального збереження Європи, бути ділянками транскордонних природоохоронних територій чи екологічних коридорів, нагороджуватись Дипломом Ради Європи та містити види з Європейського Червоного списку видів тварин і рослин, що перебувають під загрозою зникнення у світовому масштабі, або ареали видів, на які діє спеціальна міжнародна угода щодо мігруючих видів рослин і тварин чи меморандум про збереження окремого виду рослин і тварин тощо. Якщо установа природно-заповідного фонду є суб'єктом міжнародного права, то можуть плануватися заходи, виходячи з уже існуючих зобов'язань, зокрема щодо покращання стану збереження окремих видів біорізноманіття та типів природних середовищ, надання звітності про свою діяльність, поновлення номінаційних матеріалів тощо. Може також плануватися участь у виконанні міжнародних проектів та програм, стажуванні тощо. Зокрема, для внесення до світової мережі біосферних резерватів установи природно-заповідного фонду готують номінаційні форми, в яких відображаються назви країни і природно-заповідної установи, біогеографічний район, розмір, форма, адміністративне та географічне положення, підпорядкованість, законодавчий захист, фізико-географічна характеристика, значення для охорони біорізноманіття, характер наукових досліджень, їх координація, екологічна освіта та виховання, участь населення, фінансова підтримка тощо [1].

Контрольні питання до теми 8

1. Функції та принципи міжнародного права з питань збереження біологічного різноманіття та функціонування охоронюваних територій.
2. Основні міжнародні природоохоронні конвенції та стратегії.
3. Участь міжнародних організацій в правовому регулюванні питань збереження біологічного різноманіття та функціонування охоронюваних територій.
4. Основні проекти міжнародних фондів по відтворенню природних комплексів в Україні.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Заповідна справа в Україні: навчальний посібник / за ред. М. Д. Гродзинського, М. П. Стеценка; М-во охорони навколишнього природного середовища України. Київ: Географіка, 2003. 304 с.
2. Попович С. Ю. Природно-заповідна справа: навчальний посібник. Київ: Арістей, 2007. 480 с.
3. Борейко В.Е. Словарь деятелей охраны природы. Киев: Киевский эколого-культурный центр, 2002. 524 с.
4. Андронов В.А., Варивода Є.О., Тітенко Г.В. Заповідна справа: навчальний посібник. Харків: НУЦЗУ. 2013. 204 с.
5. Борейко В.Е. Історія заповідної справи в Україні. 2-е вид., доп. Київ: Київський еколого-культурний центр, 2002. 272 с.
6. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» від 16.06.1992 р. № 2456-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text> (дата звернення 30.05.2022 р).
7. Заповідники і національні природні парки України. Науково-популярне видання / Під ред. З. Городинської; Київ: Вища школа, 1999. 232 с.
8. Андриенко Т.Л., Плюта П.Г. Социально-экологическая значимость природно-заповедных территорий Украины. Київ: Наукова думка, 1992. 160 с.
9. Борейко В.Е. Этика и менеджмент заповедного дела. Киев: Киевский эколого-культурный центр, 2005. 328 с.
10. Збірник міжнародно-правових актів у сфері охорони довкілля. 2-е вид., доп. Львів: Норма, 2002. 416 с.
11. Ричард Б. Примак. Основы сохранения биоразнообразия. Под ред. А.В. Смурова. Москва: Издательство НУМЦ, 2002, с.141.
12. Європейське право навколишнього середовища: навчальний посібник /за ред. Микиєвича М.М., Андрусевича Н.І., Будякової Т.О.; Львів, 2004. 256 с.
13. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення 01.06.2022 р).
14. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1264-12#Text>(дата звернення 01.06.2022 р).
15. Наказ Мінприроди України «Про затвердження Інструкції про зміст та складання документації державного кадастру територій та об'єктів природно-заповідного фонду України» від 16.02.2005 №67 URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0298-05#Text>. (дата звернення 02.06.2022 р).

16. Законодавство України про довкілля: в 2 т. Т. 2: / під ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги; том 2 Харків: ТОВ «Одісей», 2006, 674 с.

17. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. №8073-Х. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>. (дата звернення 05.06.2022 р)

18. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

19. Руководящие принципы формирования Общеввропейской экологической сети: сб. науч. материалов /под ред. Н.А. Соболева. Вып. 4: Информ. материалы по эколог. сетям. Москва: ЦОДП, 2000. 32 с.

20. Розбудова екомережі України: програма розвитку ООН. Проект «Екомережі»: збірник наукових праць / наук. ред. Ю.Р. Шеляг-Сосонко; Київ, 1999. 127 с.

21. Закон України «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» від 21.09.2000 р. № 1989- III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1989-14#Text> (дата звернення 05.06.2022 р).

22. Закон України «Про екологічну мережу України» від 24.06.2004 р. № 1864- IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1864-15#Text> (дата звернення 06.06.2022 р).

23. Постанова КМУ «Деякі питання Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів» від 25.06.2020 р. № 614. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/614-2020-%D0%BF#n13> (дата звернення 06.06.2022 р).

24. Нормативно-правове забезпечення збереження біорізноманіття в лісовому секторі України: Аналіз та перспективи розвитку / Бондарук Г.В., Кагало О.О., Проценко Л.Д., та ін. Львів, 2013. 266 с.

25. Постанова КМУ «Про Концепцію збереження біологічного різноманіття України» від 12.05.1997 №439. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/439-97-%D0%BF#Text> (дата звернення 08.06.2022 р).

26. Вологі луки. Посібник з управління та відновлення /під ред. О.В. Дудкіна, О.М. Осадчої; Київ. 2005. 128 с.

27. Моніторинг та охорона біорізноманіття в Україні: Прикладні аспекти моніторингу та охорони біорізноманіття. Серія: «Conservation Biology in Ukraine». Вип. 16. Т.3. Київ, Чернівці: Друк Арт. 2020. 528 с.

28. Постанова КМУ «Про Порядок надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення» від 23.11.1995 № 935. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1287-2002-%D0%BF#Text> (дата звернення 08.06.2022 р).

29. Закон України «Про рослинний світ» від 9.04.1999 р. № 591-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/591-14#Text>(дата звернення 12.06.2022 р).

30. Закон України «Про тваринний світ» від 13.12.2001 р. № 2894-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14#Text> (дата звернення 12.06.2022 р).

31. Закон України «Про Червону книгу України» від 7.02.2002 р. № 3055-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3055-14#Text> (дата звернення 15.06.2022 р).

32. Постанова КМУ «Про зелену книгу України» від 29.08.2002 р. № 1286. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1286-2002-%D0%BF#Text> (дата звернення 15.06.2022 р).

33. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 р. № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>(дата звернення 18.06.2022 р).

Навчальне електронне видання

БУРГАЗ Олексій Анатольович
ГРУДЕВ Петро Христофорович
КУР'ЯНОВА Світлана Олександрівна

ЗАПОВІДНА СПРАВА

Конспект лекцій

Видавець і виготовлювач

Одеський державний екологічний університет

вул. Львівська, 15, м. Одеса, 65016

тел./факс: (0482) 32-67-35

E-mail: info@odeku.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 5242 від 08.11.2016